

तत्सत्परमात्मने नमः

पाणिग्रहणसंस्कारः

तापीशंकर उ. द्विवेदी

श्री गणेशाय नमः

પાણિગ્રહણ સંસ્કાર.

[संस्कारापूर्वासिद्धिः]

સંગ્રહ કર્તાઃ—

તાપીશંકર ઉમાશંકર દ્વિવેદી–સુરત.

પ્રકાશક—

શાહ નગીનદાસ વ્રિજભુખણદાસ ખાંડવાલા.

સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, - મુંબઇ.

પ્રથમાવૃત્તિ] વિક્રમ સં. ૧૯૮૪ [પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય—સદુપયોગ.

"જૈન વિજય" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ખપાટિયા ચકલા—સુરતમાં
મુલચંદ કસનદાસ કાપડિયાએ છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

જીવનને કોઇ એક હેતુ જોઇએ. મનુષ્ય જીવનમાં જે અસંખ્ય વિટંબનાઓ આવે છે તેમાં પોત પોતાના જીવનનો હેતુજ મનુષ્યને આશ્વાસના અને બલ અર્પી શકે છે. જીવનનો હેતુ, તે તત્વજ્ઞાન, એ તત્વજ્ઞાનનેજ પુરૂષાર્થ કહે છે ને પુરૂષાર્થને અર્થેજ જીવન છે, જીવનને અર્થે પુરૂષાર્થ નથી.

જીવિતના પુરૂષાર્થ વિષે અધ્યયન કરવું, તેના સંબંધે વાતો કરવી, કે તેને અનુસરવાના સંકલ્પ કરવા એનું નામ જીવિતનો પુરૂષાર્થ સમજવો કહેવાય નહિ.

પુરૂષાર્થનો નિશ્ચય કરી તે પુરૂષાર્થને જીવિતના વ્યવહાર માત્રમાં અનુભવવો એ, તે પુરૂષાર્થને સમજવાનું ચિન્હ ગણાય.

જીવનનો પુરૂષાર્થ જીવનમાં છતાં જીવનની પાર છે, જેને ઘરબારી, સંસારી, પ્રાપંચિક લોક જીવન કહે છે તેનો નિર્વાહ પણ પુરૂષાર્થથીજ છે. પરંતુ પુરૂષાર્થ ખરેખરો તો, તેવા જીવનની પાર રહેલો છે, જેનાથી જેનાથી ક્ષણવારે પ્રાપંચિક જીવન કરતાં ઉન્નત જીવનનો અનુભવ આવે. સંકોચ અને સ્વાર્થની મર્યાદા દૂર થઇ ઉદારતા અને સર્વમયતાનો આલ્હાદ પ્રકટ થાય તે બધું એ પુરૂષાર્થ અનુભવવાથી શકે છે, એ પુરૂષાર્થમાં મનુષ્ય જન્મ પ્રાધાન્ય છે. કારણ પશુ એ પુરૂષાર્થથી રહિતજ ગણાય અને એ પ્રાધાન્ય રૂપ મનુષ્ય જન્મમાં પણ પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર બલવાન હોવાથી સંસ્કાર સ્હમજવા જોવા સર્વેની ઉત્કંઠા હોય એ સ્વાભાવિક છે, એમાં વેદ ઉપનિષદ પુરાણ કાવ્યાદિ જે જે સ્થૂલ વ્યવહારની પાર દૃષ્ટિ પહોંચાડી શકનારાં સાધન છે તે [પરમ પુરૂષાર્થનું] દર્શન કરાવી શકે છે—સમજાવી શકે છે, એમાં કેવલ બુદ્ધિના તર્કોજ વેદાન્તના વાદને ગ્રહણ કરી શકે અને અનુભવી શકે એમ માનવા કરતાં હૃદયનાં શ્રદ્ધા વિશ્વાસ અને પ્રેમ વેદાન્તાદિનો વધારે ત્વરાથી અનુભવ કરી શકે એ માનવું સાનુભવ ગણાશે.

ચાર આશ્રમમાં મુખ્ય ગ્રહસ્થાશ્રમ છે. એમાં પાણિગ્રહણ સંસ્કાર મુખ્ય છે. હાલમાં બધા સંસ્કારો લુપ્ત થઇ ગયા છે એમાં એક પાણિગ્રહણ સંસ્કાર પ્રચલિત હોવાથી ઘણા ભાઇઓને જાણવાની જીજ્ઞાસા થતી હોવાથી, એ પ્રમાણે આજથી વર્ષએક દિવસ પર રા. રા. નગીનદાસ વીજભુખણદાસ ખાંડવાલાને કાંઇક જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવાથી એ સંબંધમાં વિવાહથી આરંભી જે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેમાં શાસ્ત્રની મર્યાદા શુ ? રૂઢિ શી ? ઉદ્દેશ શો ? અને પાણિગ્રહણની અપૂર્વ સિદ્ધિ કયા પ્રકારે અને કેવી રીતની છે. તે પ્રકટ કરવાનું કહેવાથી આ સંસ્કારમાં જે અપૂર્વ સિદ્ધિ છે તે. [પાણિગ્રહણ સંસ્કાર] વિધિ સાથે તૈયાર કરી એનું નામ પણ એજ રાખવામાં આવ્યું.

સૌન્દર્યની પાછળ દોરાતાં કર્તવ્ય પરાયણ થયેલી ભકિત છેવટ બંદીખાનામાંજ પડે. જેને ખરી ભકિત પ્રતિભાનું સ્મરણ માત્ર રહેલું છે તે કદાપિ પણ અધઃપાત નજ પામે.

સૌન્દર્ય જ્યારે **શ્રદ્ધા રૂપે પરિણામે** છે ત્યારે ભકિતનો પરિપાક **સ્વાર્પણમાંજ** આવી રહે છે ભકિત પોતે પોતાનોજ ભોગ આપી શ્રદ્ધાને સાથે લેઇ શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં પુનઃ પુનિત થઇ પ્રવેશ કરે છે. જ્ઞાનની સાથે ભકિત અભેદ પામે છે. એ પ્રમાણે ભકિત રૂપી સ્ત્રી શ્રદ્ધાથી જ્ઞાન સ્વરૂપ પતિમાં સ્વાર્પણ કરી સૌન્દર્યની પાછળ ન દોરાયાથી અદ્વૈત સિદ્ધિ સંપાદન કરી કૈવલ્ય મોક્ષ મેળવી શકે છે. पतिरेव प्रभुः स्त्रीणाम् એ શાસ્ત્ર વચનાનુસાર આ પુસ્તકમાં પ્રતીપાદન કરવામાં આવેલું છે. એમાં વિદ્વજ્જનો જો કાંઇ દોષ જણાય તો તે કૃપા કરી જણાવશે તો તે ફરીથી સુધારી લેવાશે.

સુરત.
સંવત્ ૧૯૮૪
કાર્તિક વદ ૫ } તાપાશંકર ઉમાશંકર દ્વિવેદી

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

संस्कारापूर्वासिद्धिः

पाणिग्रहणसंस्कारः ।

શ્રીજગદંબા વાગ્દેવી, સરસ્વતી માતાનો સંસ્કાર (मातृदेवो भव) પ્રથમ માતા તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ માતાનું દેવ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. માતા આપણને મા કહેતાં શીખવે છે. ન શીખવે, શીખવવાનો પ્રયત્ન ન કરે, તો પણ સહવાસથી શીખવાનું મળે છે. માતા કયાધુનો પ્રયત્ન નહોતો. ગર્ભવાસ એજ સહવાસ ઉત્તમ ફલદાયી પ્રલ્હાદને નિવડ્યો. પ્રહ્લાદનું જ્ઞાન તે ગર્ભવાસજ. એમાં દેવર્ષિ શ્રીનારદ રૂષિથી સંસ્કાર પડ્યા હતા. એથી સંસ્કાર વગર સિદ્ધિ નથી.

માતાનું જ્ઞાન એ પરિમિત જ્ઞાન. દેવર્ષિ નારદ એ આપ્ત પ્રમાણ, અને એના સંસ્કારથીજ પ્રલ્હાદની સિદ્ધિ. એથી સંસ્કારમાં સિદ્ધિ છે. એથી આ પ્રવચન રૂપ જે સંસ્કારો વર્ણવવામાં આવ્યા છે એમાં સિદ્ધિ આપવાનું સામર્થ્ય સમાયલું છે.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર અર્જુન પ્રતિ ગીતામાં શ્રીમુખે વર્ણન કરતાં સિદ્ધિને વાસ્તે (अनेकजन्मसंसिद्धिः) અનેક જન્મથી સિદ્ધિ પમાય છે. એ પ્રમાણે કહી ગયા છે. વ્યવહારમાં પણ આપણે એજ અનુભવીએ છીએ. જીવન છે તે પુરૂષાર્થને વાસ્તેજ છે. એમ સમજીને આપણે અવિરત પરિશ્રમ કરીએ છીએ. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પરિક્ષા પાસે આવી હોય છે ત્યારે હાથમાંથી ચોપડી છોડતાં નથી; એમ સતત્ રાત્રિદિવસ પરિશ્રમ કરતા છતાંએ પરિક્ષામાં સિદ્ધિ મળતી નથી. એક વકીલ અથવા ડો૦ ની પદવીમાં સિદ્ધ થવા બે ચાર વાર પરિક્ષામાં બેસવા છતાંએ પાછા પડી જઈએ છીએ, તેથી સિદ્ધિને વાસ્તે

અનેક જન્મના અનુભવની આવશ્યકતા છે. અને અનેક જન્મના અનુભવીને પુરૂષાર્થથી તાત્કાલિક સિદ્ધિ મળે છે. એજ સિદ્ધિ જે દિવસે **પાણિગ્રહણ સંસ્કાર** થાય તેની સાથેજ જેને કવીનાઇન શી વસ્તુ છે તેનુ ભાન મરજાદ ન હોય તેને આપણે આપણા સનાતન વૈદિક સંસ્કારના સિદ્ધાંતથી તો માનીએ છીએ, પરંતુ ભૌતિક સિદ્ધાન્તીઓએ પણ તેમજ સ્વીકાર્યું છે. **મીસાસ ડૉ૦ જે કહેવામાં આવે છે તેનુંજ નામ સંસ્કારની અપૂર્વ સિદ્ધિ;** એ અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાણિગ્રહણ સંસ્કારમાં સમાયલી છે. ચાર આશ્રમોમાં સર્વોપરિ ગૃહસ્થાશ્રમ છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. તે બન્ને આત્માઓથી અદ્વૈત સિદ્ધિ છે. એ આપણા સંસ્કારમાં વર્ણવેલું છે. એ વર્ણન પ્રથમ આપણે સંસ્કારના પ્રાચીન અર્વાચીન નિયમોમાં આવતો ફેરફાર અને એથી ઉપસ્થિત થતી. શંકાઓનું નિરસન કરી સવિસ્તર કરશું.

જગતમાં (कार्याभावे कारणाभावः कारणाभावे कार्याभावः) કારણ વગર કાર્ય થઇ શકતું નથી એ ન્યાય છે. એથી કાર્યની આવશ્યકતા, તેની શકિત અને તેનાં કારણો કેવાં કેવાં છે, એ પ્રાચીન અને અર્વાચીન પદ્ધતિના ક્રમે ઘણી જગ્યાએ (मनसा वाचा कर्मणा !) વિપરીતતા જોવામાં આવે છે, એથી શંકાને સ્થાન મળ્યા કરે છે, તેની સાથે કાર્યની શકિત ન સમજવાથી દુર્લક્ષ્ય થઇ જાય છે.

મન અને વાણીથી કન્યાદાન કરવામાં આવે, પરંતુ જે પ્રમાણે વ્યવહારમાં મનથી આપણે આપણું ઘર કૃષ્ણાર્પણ કરીએ, વાણીથી હું આપી ચૂકયો છું એમ કહીએ તોપણ જ્યાં લગણ તેના નામ પર ચઢાવી રજીસ્ટર્ડ ન કરી આપવામાં આવે ત્યાં લગણ બધું કાર્ય અધુરૂંજ કહી શકાય છે, અને તેનું ખરૂં રહસ્ય સમજવામાં આવતું નથી, તેમ તેનું ફળ પણ લેનારને મળી શકતું નથી. ઘર લેનાર યોગ્ય રીતે રજીસ્ટર રૂપ ક્રિયા સિદ્ધ થયા વગર પોતાનું માની શકતો નથી, તેમ તેનાથી તેનો ઉપભોગ નિશ્ચિંતતાથી થઇ શકતો નથી; એજ પ્રમાણે મન તથા વાણીથી કન્યા દાન અથવા કોઇ પણ ધર્મ ક્રિયા

કરવામાં આવે પરંતુ તેના જે જે નિયમો વેદાદિ શાસ્ત્ર ગ્રંથોથી ઉક્ત હોય તે પ્રમાણે જ્યાં લગણ (कर्मणा) કર્મથી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં લગણ તેનું ફળ પણ કદાપિ પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન પદ્ધતી.

આપણને ઘણા દાખલા, દેવી શ્રીસીતા વગેરેના પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં સ્વયંવર હોવાથી કન્યામાં યોગ્યા યોગ્યનો વિવેક જ્યાં લગણ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગણ સ્વયંવરની સંભાવના નથી, એજ પ્રમાણે હાલમાં પણ યોગ્યાયોગ વિવેક પ્રાપ્ત થાય એને વાસ્તે કન્યા મોટી કરવામાં સાર્થકતાજ સમજાય છે, બીજા ઘણા દાખલા, આપણને અનેક ગ્રંથોના વચનોથી વિવાહનો કાળ રજસ્વાલા પૂર્વ નક્કી કરાયલો છે એમ, પ્રાપ્ત થાય છે.

એથી ઉભયમાં કયો મત સિદ્ધ થઇ શકે એને વાસ્તે; આપણે જ્યારે (गंगायां घोषः) સાધારણ દૃષ્ટિએ એનો અર્થ ગંગામાં ઝુંપડી થાય છે; પરંતુ ન્યાય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી 'ગંગાને કિનારે ઝુંપડી' એમ થાય છે. એજ પ્રમાણે પૂર્વાપરનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે વિરોધ દેખાતો નથી. આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓ હજારો વર્ષનું આયુષ્ય ગાળતા અને આપણે વાસ્તે આ કલિયુગમાં (शतं जीव) વર્ષ સોની હદ શ્રી અપૌરૂષેયવેદે નક્કી કરી એ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવવાનું સાધન તે શરીર, અને એ શરીરને આનંદ આપનાર કેળવણીજ કહી શકાય. એ કેળવણી પહેલાંના કરતાં ઘણાજ ઉંચા પ્રકારની હાલમાં અપાય છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. જે જ્ઞાન પહેલાં ચોથીમાં ન્હોતું મળતું તે આજ બીજી ચોપડીમાં મળી જાય છે. અને એમ વિદ્યામાં આગળ ઉંચા ચઢયા છીએ ત્યારે આપણું શારીરિક બળ જોતાં દિવસે દિવસે સુદૃઢ થવાને બદલે, હજુ કલિકાળની શરૂઆત છે, એટલામાં તો, અશક્તિવાન અને નિસ્તેજ પ્રજા જોવામાં આવે છે. અને સો વર્ષને બદલે સાઠ વર્ષનું આયુષ્ય અને ચાલીશ વર્ષે વૃદ્ધાવસ્થા દેખાય છે, એમ આપણને ઉન્નતિના માર્ગે દોડતાં અવનતિ

મળી આવી છે. એનો હિસાબ ભૂમિતિથી કરતાં, જ્યારે વિશેષ બળ કાળનું વ્યાપશે ત્યારે બાલ્યાવસ્થામાં રજની ઉત્પત્તિ થશે. હાલ જે તેર ચૌદ વર્ષની વયે પ્રાપ્ત થાય છે તે નવ દશ વર્ષમાં પ્રાપ્ત થશે. અને એથી શારીરિક બળની ક્ષીણતાને લઇને માનસિક દુર્બળતા વિશેષ થાય એ સ્વાભાવિક છે. કારણકે મનોબળનો સંબંધ શારીરિક બળ સાથેજ છે. જેનું શરીર ક્ષીણ થઇ ગયેલું હોય છે તેની સ્મરણ શકિત પણ નષ્ટ થઇ જાય છે. એ સ્મરણ શકિતના ઉપર આપણા વેદનો મુખ્ય આધાર છે. વેદે જ્ઞાનને જોયું નથી જ્ઞાન એજ અજ્ઞાનનું મૂલક છે, એમ સમજીનેજ વેદે પાંચ વર્ષના બાલકને પોતાનો અધિકાર આપ્યો છે. એ બાલક એના અર્થને જાણી શકતો નથી. એ નિર્વિવાદ છે કે વેદના અર્થમાં મોટા પંડિતો પણ મુંઝાઇ જાય તો બાળક જાણી શકવાને સમર્થ કયાંથી હોય ? એથી વેદની વાણી મિથ્યા હશે એમ માની શકાતું નથી, પરંતુ સંસ્કારમાં સંસ્કારનુંજ એ બળ છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. અને એથી પહેલાના શારીરિક બળની સાથે આધુનિક સરખામણી કરતા એકાર્થતાજ સિદ્ધ થાય છે.

શાસ્ત્ર કે રૂઢિ.

આપણે દરેકના કારણ જાણવાની ઉત્સુકતા ધરાવીએ છીએ; એમાં આપણું બળ, આપણી વિદ્યા વગેરે મર્યાદિત છે. આપણને ન સમજાય એ–આપણોજ દોષ.

શાસ્ત્રમાં શા કારણથી લખવામાં આવ્યું છે અને રૂઢિ કેવા પ્રકારની છે એ જાણવાથી વિશેષ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

(शास्त्राद्-रूढिर्बलियसि) ધર્મશાસ્ત્રથી રૂઢિ બળવાન છે. એમાં ધર્મશાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન રૂઢિ કરતી હોય તે વખતે શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરી રૂઢિ માર્ગે ચાલવું એ શ્રેયસ્કર નથી. પરંતુ શાસ્ત્રથી દોષની પ્રાપ્તિ નહિ હોય ત્યાં શાસ્ત્રથી રૂઢિનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી.

લૌકિક વિવાહ વિચાર.

વિવાહમાં જ્ઞાતિ રિવાજ પ્રમાણે ચાલ્લા કરવામાં આવે છે; તેમાં મન અને વાણીથી (अव्यङ्ग पतिते) અંધ વગરનો અથવા પતિત ન થઇ ગયો હોય, અંગ પંગુ આદિ દોષ પ્રાપ્ત ન થયા હોય તેવા વરને કન્યાદાન આપવાને કન્યાનો બાપ બંધાય છે. એથી ઉપરોક્ત દોષ દેખાયે કન્યાદાન આપવાનો અધિકાર રહેતો નથી. તેમજ દોષનો અભાવ હોય તે વખતે સ્વચ્છંદતાથી બીજી જગ્યાએ વિવાહ કરી શકાતો નથી. એ આધારે મન અને વાણીની સત્યતા સિદ્ધ સ્વીકારાઇ છે.

કુરૂવડી. મંડપમુહૂર્ત અને લગ્નપત્રિકા.

કન્યાને ઘેરથી કુરૂવડી મંડપમુહૂર્ત થયા બાદ વરને ત્યાં લગ્ન પત્રિકા લાવવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. તે રિવાજ ધર્મશાસ્ત્રથી નથી. પણ વ્યવહારિક પ્રસિદ્ધ છે કન્યાને ઘેરથી લગ્ન પત્રિકા આવે એટલે કન્યાવાળાથી ફરી શકાય નહિ. લગ્ન પત્રિકાથી કન્યાના પિતાને ફક્ત બંધનજ છે, એમ માન્યતા થઇ જવાથી એમાંથી શાસ્ત્ર દૃષ્ટિ ઉડી ગઇ અને લગ્ન પત્રિકા મોકલાવ્યા પછી પણ વિપત્તિ આવે છે ત્યારે લગ્ન ફેરવવા પડે છે, એ વિચારથી વ્યવહાર પણ શિથલ થયા. અને લગ્ન પત્રિકા વગર પણ કુરૂવડી થઇ શકે એમ માનીને ઘણા ભાઇઓ લગ્ન પત્રિકા નહિ આવી હોય છતાં કુરૂવડી કરે છે, પરંતુ **એ ધર્મશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ છે.**

कन्यातैलं च प्रथमं वरस्य तदनन्तरम् ।

પ્રથમ કન્યાને તૈલ અર્પણ કરાયા બાદ વરને તૈલ અર્પણ કરી શકાય છે. મંગલ કાર્યોમાં પ્રથમ ગણેશ ગુરૂનું પૂજન અને હરિદ્રા તૈલને મંગલ ગણ્યું છે. તે કારણથી વિવાહમાં લગ્ન શુદ્ધિ એ મોટા મુહૂર્ત રૂપ હોવાથી જ્યોતિષીનું એમાં પૂજન વર્ણવ્યું છે અને તે કન્યાને ત્યાં પ્રથમ પૂજન થયા પછી વરને ત્યાં આવી

આશીર્વાદ આપે એથી (एका क्रिया द्व्यर्थंकरी प्रसिद्धा) 'એક ક્રિયા બે અર્થવાળી થાય' એ ન્યાયે ધર્મ શાસ્ત્રથી લગ્ન પત્રિકાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે. એથી વ્યવહાર દૃષ્ટિ એમાં ન રાખતાં આવશ્યક રૂપ સમજવામાં આપણો ધર્મ સમાયલો છે.

કલવો.

વરરાજાને કન્યાને ઘેરથી કથરોટમાં કલવો પુરી ખવડાવવામાં આવે છે. એમાં ધર્મશાસ્ત્રથી ક્રિયા કાંઇ કરવાની હોતી નથી, એથી એક રૂઢિ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વરરાજા એમાંનું ખાઇ શકતાયે નથી કારણકે કોઇક કોઇક જ્ઞાતિમાં તો કાચા લાડુ કલવામાં મૂકાય છે, એમાં પણ ધર્મદૃષ્ટિ ન રહેવાથી રૂઢિમાં ગમે તેમ ચલાવી લેવાનું થઇ પડયું.

પણ આપણે દાન પ્રકરણ જોઇએ છીએ ત્યારે દાનમાં અને તેમાં કન્યા દાનમાં તો કન્યા દાન લેનારને પ્રથમ ભોજન કરાવીને કન્યા દાન આપવું જોઇએ. (भुक्तायैव सुतामुपोषितनरो दद्याच्च सावित्रीकां, भुक्ताय कृतभोजनाय वराय सुतां दद्यात्) એથી એ રૂઢિ શાસ્ત્ર સંમત હોવાથી એમાં કાચા લાડુ ન લઇ જતાં વરરાજા ખાઇ શકે એવોજ પદાર્થ લઇ જવો જોઇએ. અને વરરાજાએ થુંકી ન નાખતાં તે અવશ્ય પ્રાશન કરવું જોઇએ.

મંડપ કાર્ય. (છાંટણુ તથા વરબેડીયાં.)

લગ્નમંડપે વરરાજા આવે ત્યારે બધાનું સન્માન થયા બાદ લગ્નપત્રિકાના નિયમ પ્રમાણે કાર્ય થઇ શકે, તે પ્રમાણે પ્રથમ સ્નાન કરી મંડપ પ્રવેશ કરે, તે વખતે શુભશુકનનું ફળ અત્યુત્તમ વર્ણવેલું છે. અને એથી ઘણી ન્યાતોમાં અદ્યાપિ રિવાજ એજ પ્રમાણે પ્રચલિત છે. ધર્મ શાસ્ત્રમાં સ્નાન ન કરવાથી દોષની પ્રાપ્તિ વરરાજાને નથી, તેમજ માર્જનથી વરરાજાની શુદ્ધિ થતી હોવાથી છાંટણું રાખવામાં આવ્યું. અને શુભ શુકન રૂપ વરબેડીયાં રાખવામાં આવ્યાં છે.

पाणिग्रहण ।

દાંપત્ય ધર્મમાં અભિરૂચિ એજ પ્રાધાન્ય ધર્મ છે, એમ જે માનવામાં આવે છે. એમાં વિપરિતાર્થ થયો છે. दांपत्येऽभिरुचिर्हेतुः । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिः (ध० शा० भां० ए० स्कंध) ધર્મ-શાસ્ત્ર જેનું દોષ તરીકે વર્ણન કરે છે; તેને ~~આપણે~~ આપણા કુસંસ્કારના યોગે સ્વધર્મ તરીકે સ્વીકારી લઇએ છીએ, અને પ્રેમના નામથી સ્વાર્થ સાધીએ છીએ.

પ્રેમ વગર સ્વાર્થ સાધી શકાતો નથી એથીજ સ્વાર્થીપણાથી પ્રેમની–પ્રીતિની સિદ્ધાંતતા સ્વિકારી અને, આપણે એજ બતાવ્યું કે (संगात्संजायते कामः) જેમ કંસાર પર પ્રીતિ છે, પ્રેમ છે તે પ્રેમ કંસારના નામ માત્રમાં નથી, પણ કંસારનું ભોજન કરવામાંજ છે. કારણ ભોજનમાં [તુષ્ટી] આનંદ છે અને તેનાથીજ પુષ્ટી છે. એથી પ્રેમની વ્યાખ્યા અધુરી છે. સરસ્વતી ચંદ્રના કર્ત્તાનો પણ એજ મત છે.

જ્યારે કેવળ પ્રેમ એ ધર્મજ નથી તો कः धर्मः ધર્મ કયો ?

वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति मीमांसा ।

વેદથી પ્રતિપાદિત પ્રયોજન યુક્ત જે અર્થ તે ધર્મ એમાં વેદથી તે પ્રતિપાદિત શ્યેન યજ્ઞ છે, અને એનો પ્રયોગ શત્રુના મારવામાં થતો હોવાથી અર્થવાન્ પણ ગણાય કારણ શત્રુનો વિનાશ થવાથી શત્રુ રહિતપણું એ અર્થ, [સ્વાર્થ] થયો, પણ પ્રયોજનવાન ન ગણાય. એમજ પ્રયોજનવાન અર્થવાન્ ક્રિયા હોય. જેમ ભોજનથી પ્રયોજન અને અર્થ સિદ્ધ દેખાય છે. પણ વેદ પ્રતિપાદિત ન ગણાય.

એમજ વ્યવહારમાં આપણો ધર્મ એટલે ફરજ એમ માની લઇએ ત્યારે ફરજ એટલે તો ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામવું એજ અર્થ થશે. એમાં વેદપાદિત અને પ્રયોજનવત્ ધર્મ ન રહેતા હોવાથી એ ફરજ કેવળ સ્વાર્થનીજ સિદ્ધતા કરી આપે છે. સ્વાર્થમાં ધર્મ નથી પણ

ધર્મમાં સ્વાર્થ તો શું પણ, ચારે પુરૂષાર્થ સિદ્ધ કરી આપવાની શક્તિ છે. સૃષ્ટિ પ્રજાપર અવલંબી રહેલી છે. આજકાલ **પ્રજનન નિયમનની** વિચાર શ્રેણી ચાલી રહેલી છે. વિકાસ એજ સૃષ્ટિનો ક્રમ. સૃષ્ટિ ક્રમમાં તો સ્વાર્થ ત્યાગ અને પરોપકાર એ અપરોક્ષ સિદ્ધ છે.

સૃષ્ટિમાં ભૂગર્ભમાં ઉત્પન્ન થતી ધાતુઓ પોતાનો ભોગ આપી. ભસ્મ બની પુનર્જીવન અર્પી શકે છે. વનસ્પતી પણ આત્મ ભોગ આપે છે. તેનાં ફળ પોતાને માટે નથી પણ જીવજંતુ માટે છે. અને પશુઓ પણ પોતાનો દેહ જનસેવા માટે ધારણ કરે છે. એ પ્રમાણે દેહની ધનતા ભોગ આપવાથી ઓછી થઇ જાય છે. અને ઉત્તરોત્તર એમ ધનતા નાશ પામવાથી મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યને કલ્યાણ કરવાનું સાધન યજ્ઞ એટલે આત્મભોગ છે. ફેફસામાં ઓક્સીજન નામની હવા ભરાય છે. તે ફેફસાયે આખા શરીરમાં વહેંચી નાંખવાની છે. સંગ્રહ કરી રાખે તો હાની થાય છે એજ પ્રમાણે પેટ પોતે ખાધેલું સંગ્રહ કરી રાખે તો શી સ્થીતિ થાય તે કહેવાની જરૂર નથી. એ પ્રમાણે પરોપકાર એજ સૃષ્ટિક્રમમાં હેતુ અને એમાં પ્રજાનો તો શું પણ સમગ્રનો સમાસ સમાયલો છે. પ્રજનન નિયમનમાં એથી વિરૂદ્ધ ધર્મનોજ ભાસ થાય છે, ધર્મમાં એકજ નિશ્ચય હોય છે. અને ધર્મની ઇશ્વરની વેદની આજ્ઞા પ્રમાણે જે નિયમ પ્રાપ્ત થાય છે તે નિયમને અનુસરી આજે પ્રાતઃસ્મરણીય સતી સીતા દ્રોપદી અનેક દેવીઓ વંદનીય પૂજનીય અને માનનીય છે. અને તેને પાતેએજ પરમ ધર્મ માન્યો છે. તેમને; જેમ રાજસૂ યજ્ઞ થયા છે. તેમ રાજ્ઞીયજ્ઞ કર્યો નથા. અને એથીજ તે–પતિ રૂપ એકજ ધર્મથી આજે જીવિત છે. એ–ધર્મ મુખ્ય હોવા છતાં આજકાલ વ્યવહાર દશા તરફ જેટલું લક્ષ રહે છે–તેટલું લક્ષ એ ધર્મ તરપ જોવામાં આવતું નથી. આચાર ધર્મ મુખ્ય હોવા છતાં એના તરફ દુર્લક્ષ્ય થઇ ગયલું જોવામાં આવે છે. એથી આપણે જેને આપણો ધર્મ માનીએ છીએ તેના તરફ આપણે વિશેષ કાળજી અવશ્ય રાખવી જોઇએ.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ अथ विवाहकर्म-प्रयोगः । धर्मार्थकाममोक्षादिसाधने कन्यापाणिग्रहणं कर्तव्यं तत्र सामुद्रिकाद्युक्तलक्षणसंपन्नां यत्नतः कन्यां परिक्षेत्॥ कन्यागुणाः॥अव्यंगां दोषरहितां सुरूपां वयपूर्विकां । सुवर्णां सुकुलोत्पन्नां शुभलक्षण-संयुतां ॥१॥ प्रतिगृह्णीत तां कन्यां कुलसंतानवर्द्धिनीम् । वरगुणाः । कुलं च शीलं च वयश्च रूपं विद्या च वित्तं च सनाथतां च । एतान् गुणान् सुष्टु परिक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिंतनीयम् ॥ १ ॥ चतुर्थी मुद्वहेत् कन्यां चतुर्थः पंचमो वरः । पराशरमते षष्ठी पंचमो न तु पंचमीम् ॥ २ ॥ स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठ पुरुषाणां रवेर्बलम् । तयोश्चंद्र-बलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितं ॥ ३ ॥ मनुना ॥ वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरौ वासो गृहस्थाग्निपरि-क्रियेति ॥ स्त्रीणां विवाह एवोपनयनं द्विजन्मन्यापादानपरं । न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कुर्यादिति निषेधात् तु ॥ विवाहव्रतचूडासु वर्षनर्धतदर्धकम् । पिन्डान् सपिन्डा नो दद्युः प्रेतपिंड विना नरेति ॥ ॥ बृहस्पतिः ॥ यस्याः क्रियायाः संप्राप्तः कालो मासैर्दिनैरपि । न तत्र मौढ्यदोषोस्ति अस्तो वा गुरुशुक्रयोरिति ॥ बृतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जने । प्रारंभे सूतकं न स्यादनारंभे तु सूतकं । एक-विंशत्वहर्यज्ञे विवाहे दशवासराः ॥ त्रिषट् चौलोपनयने नांदीश्राद्धं विधियते । प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नांदीमुखं विवा-हादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ इत्युक्तेः इदं सन्निहितमुहूर्तान्तरा भावादिसंकटे एव ज्ञेयम् । संकटाभावे तु नांदीश्राद्धे जातेऽपि सूतकान्ते मुहूर्तान्तरे एव मङ्गलम् । वधूवरान्यतरयोर्जननी चेद्रजस्वला ॥ तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुरब्रवीत् । विवाहविहिते तंत्रे होमका-

लमुपस्थिते कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वंति याज्ञिकाः ॥ स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधिः। युंजानाज्याहुतिं हुत्वा ततः कर्मणि योजयेत् ॥संवर्तः॥ अलंकृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः। दत्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः॥ सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता प्रतिग्राही उदङ्मुखः ॥ एष एव विधिर्यत्र कन्यादाने विपर्ययः। हस्तोच्छ्राया वेदहस्तैः समंतात् तुल्याः वेदी सद्मतो वामभागे ॥ ऋष्यश्रृंगः ॥ विवाहे कन्याहस्तेनैव वेदिनिर्माणमिति, मुहूर्तचिंतामणौ ॥ कन्याहस्तैः पंचभिः सप्तभिर्वा वेदिं कुर्यात् मंदिरे वामभागे ॥ तां शूद्रो नोपलिंपेत् न वंध्याविधवास्त्रिया॥ अत्र वधुवरयोर्घटिकादिविचारो गुरुबलादिकं पुण्याहादिविनिर्णयो लग्नशुद्धिश्चेत्यादि ज्योतिः शास्त्रे ज्ञेयं। विस्तरभयान्नात्र लिखितं ॥

॥ अथ मधुपर्कः ॥

तत्रादौ कन्याहस्तेन षोडशहस्तपरिमितं मंडपं विधाय तद्दक्षिणदिशि पश्चिमां दिशमाश्रित्य मंडपसंलग्नमुत्तराभिमुखं कौतुकागारं मंडपाद्बहिरैशान्यां दिशि जामातुश्चतुर्हस्तपरिमितां सिकतादिपरिष्कृतां तुषकेशशर्करादिरहितां रम्यां वेदिं च कारयेत् ॥ कन्यापिता स्नातः शुचिः शुक्लांबरधरः कृतनित्यक्रियोऽर्हणवेलायां मंडपे प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखस्योर्ध्वजानुवरस्याभिमुखमासीत ॥ ततो दिग्रक्षणं कलशार्चनं गणपतिपूजनं कुर्यात् ॥ ततो वरं संबोध्य साधु भवानास्तामिति प्रजापतिर्ऋषिर्ब्रह्मादेवता यजुश्छन्दो वरार्चने विनियोगः ॥ साधु-भवानास्तामर्चयिष्यामो भवंतमिति ब्रूयात्। "अर्चय" इति वरेणोक्ते वरोपवेशनार्थं शुद्धमासनं दत्वा विष्टरमादाय--विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्यन्येनोक्ते--विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति दाता वदेत् ॥ "विष्टरं प्रति-

गृह्णामि" इत्यभिधाय वरो विष्टरं गृहीत्वा । श्रेष्ठोऽस्मि वैसमानानामुद्यतामिव भास्करः । तिष्ठामि त्वामधः कृत्वा य इदं मेऽभिदीयते ॥ १ ॥ इत्यनेनासने उत्तराग्रविष्टरोपरि वर उपविशति तत्रोपविष्टे वरे यजमानः पाद्यमंजलिनादाय पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्यन्येनोक्ते पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति दाता वदेत् ॥ "पाद्यं प्रतिगृह्णामि" इत्यभिधाय यजमानाञ्जलितोंजलिना पाद्यमादाय ॥ विराजो भवसि विराजोदोहमश्भवे विराजो दोहः पाद्याय मयि त्वं भव भो जल ॥२॥ अनेन मंत्रेण वामं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणपादं प्रक्षाल्यति ॥ ततो विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्यन्येनोक्ते विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति दाता वदेत् "विष्टरं प्रतिगृह्णामि"—इत्यभिधाय वरो विष्टरं गृहीत्वा ॥ श्रेष्ठोस्मीवैसमानानेति मंत्रेण चरणयोरधस्तात् उत्तराग्रं वरः कुर्यात् ॥ ततो दूर्वाक्षतफलपुष्पचंदनयुतार्घपात्रं गृहीत्वा दाता " अर्घो अर्घो अर्घः " इत्यन्येनोक्ते प्रतिगृह्यतामिति वदेत् ॥ " अर्घं प्रतिगृह्णामीत्यभिधाय यजमानहस्तादर्घं गृहीत्वा ॥ वयं वरुण युष्माभिः सर्वान् कामानशेषतः । अतोऽर्घं त्वं गृहाणेमं भो ह्यापस्थमवाप्नुयात् ॥३॥ अनेन मंत्रेण शिरस्यक्षतादिकं किंचिद्दत्वा । गमयामि समुद्रस्यां योनिमापप्रयान्तु वै ॥ वीरा अरिष्टाश्वास्माकं मापरासेचिमत्पयः ॥ ४ ॥ अनेन मंत्रेणार्घपात्रस्थं जलमैशान्यां दिशि निनयन्पठति ॥ तत आ[illegible]य "आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयम्" इत्यन्येनोक्ते आचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति दाता वदेत् ॥ ततो वरः—आचमनीयं प्रतिगृह्णामीत्यभिधाय यजमानहस्तादाचमनीयमादाय—प्रियंजनानायशसां पशूनां स्वामिनं कुरु ॥ शरीरिणामरिष्टानि वरुणाचमयाम्यहम् ॥ ५ ॥ अनेन मंत्रेण सकृदाचामेत् ॥ द्विस्तूष्णीम् ॥ ततो दाता कांस्यपात्रस्थदधिमधुघृतानि कांस्यपात्र-

पिहितान्यादाय "मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः" इत्यन्येनोक्ते मधुपर्कः प्रतिगृह्यतामिति दाता वदेत् ॥ मधुपर्कः प्रतिगृह्णामीति वरो वदेत् ॥ समीक्षामि यथा सर्वाण्यहं भूतानि चक्षुषा ॥ तथाहं मधुपर्कं च प्रतीक्षामि खलु प्रभो ॥ ६ ॥ अनेन मंत्रेण यजमानकरस्थमेव निरीक्ष्य ॥ पूष्णो देवस्य सवितुर्हस्ताभ्यामाददे किल ॥ मधुपर्कं भर्गरूपमाश्विनं सूर्यदैवतम् ॥ ७ ॥ अनेन मंत्रेण मधुपर्कं गृहीत्वा वामहस्ते कृत्वा प्रयौमि मधुपर्कं च नाशने नादनीयकं । निष्क्रन्तामि च यत्तदृष्टैश्या-वास्याय नमो नमः ॥८॥ अनेन मंत्रेणानामिकयांगुष्ठेन च त्रिप्रदक्षिणमालोड्य अनामिकांगुष्ठाभ्यां भूमौ किंचिन्निःक्षिपेत् ॥ पुनस्तथैव द्विः प्रत्येकं क्षिपेत् ॥ ततो वरः—परमेण मधव्येन रूपेणान्नाद्यकेचन ॥ मधव्यं परमं तेन ह्यश्नामि मधुनोशनम् ॥ ९ ॥ अनेन मंत्रेण प्रथमं कनिष्ठिकांगुष्ठाभ्यां द्वितीयमनामिकांगुष्ठाभ्यां तृतीयं मध्यमांगुष्ठाभ्यां प्राश्य चतुर्थं तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां तूष्णीं प्राश्य मधुपर्कशेषमसंचरदेशे धारयेत् ॥ ततो द्विराचम्य ॥ जलेन प्राणान्स्पृशतीति—वाङ्म आस्येऽस्तु । नसोर्मे प्राणोऽस्तु । अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु । बाह्वोर्मे बलमस्तु । ऊर्वोर्मे ओजोऽस्तु । अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह संतु ॥ इत्यास्यादिप्रत्येकं सर्वगात्राणि स्पृशेत् ॥ ततो वरस्य समीपे भूमौ उदगग्रान्दर्भानास्तीर्य दाता वरहस्ते गोनिष्क्रयद्रव्यं दत्वा पठेत् ॥ "गौर्गौर्गौः" इति त्रिः प्राह ॥ वसूनां दुहिता माता रुद्राणां भास्करस्वसा । ब्रवीमि गां मावधिष्ट जनाय चेतनावृतै ॥१०॥ अनेन मंत्रेण मम यजमानस्य च उभयोः पाप्माहतः इत्युपांशु (धीरेथी) अन्यकश्चित् "तृणानि उत्सृजत" इति ऊच्चैर्ब्रूयात् । ततो वरः—अमांसोर्घश्च भवति षडर्घ्यानधिकृत्यवै ॥ गोरुद्देशेन

तांस्तस्याः निष्क्रयं ह्युत्सृजाम्यहम् ॥११॥ अनेन मंत्रेण तृणान्युत्सृजेत् ॥ दाता जलमादाय ॥ अद्येत्यादि० आगतं वरं वस्त्राद्युपचारैः पूजयिष्ये ॥ इति संकल्प्य यथोक्तनियमेन वस्त्रालंकारादिभिः पूजनं कुर्यात् ॥ जलमादाय ॥ अनेन यथाशक्तिमधुपर्कार्चनेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ॥ आचार्यादीन्संपूज्याचारात्तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ॥ इति ॥

॥ अथ कन्यादानम् ॥

दाता स्वदक्षिणे पत्न्या सह वरस्य दक्षिणपार्श्वभागे शुभासन उदङ्मुख उपविश्याचम्य प्राणायामं विधाय । जलं गृहीत्वा ॥ अद्येत्यादि० शुभपुण्यतिथौ अस्मिन्पुण्याहे अस्या मम कन्यायाः अनेन वरेण धर्म्यप्रजया उभयोर्वंशयोर्वंशवृद्ध्यर्थं तथा च मम समस्तपितॄणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणादिकन्यादानफलावाप्तये अनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्या दशपूर्वान्दशपरान्मां चैकविंशतिपुरुषानुद्धर्तुं (ब्राह्मविवाहविधिना) श्रीलक्ष्मीनारायणप्रसादाय कन्यादानमहं करिष्ये ॥ अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकवेदिनोऽमुकसूत्रिणोऽमुकस्य प्रपौत्राय । अमुकगोत्रस्य० पौत्राय । अमुकगोत्रस्य पुत्राय ॥ अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकवेदिनोऽमुकशाखिनोऽमुकसूत्रिणोऽमुकस्य प्रपौत्रीम् । अमुकगोत्रस्य० पौत्रीम् । अमुकगोत्रस्य० पुत्रीमित्येकः पर्यायः । एवमेव पुनः पर्यायद्वयमुक्त्वा (सकृदिति गंगाधरः । मातुलगोत्रोच्चारणमाचारात्) अमुकगोत्रस्य० प्रदौहित्राय ॥ अमुकगोत्रस्य० दौहित्राय । अमुकगोत्रस्य० प्रदौहित्रीम् ॥ अमुक० दौहित्रीम् ॥ इत्येकः पर्यायः एवमेव पुनः पर्यायद्वयमुक्त्वा ॥ ततः स्वदक्षिणस्थभार्यादत्तपूर्वकल्पितजलधारामविच्छिन्नां नवकांस्यपात्रे वरहस्तोपरि कन्याहस्तं निधाय तदुपरि स्वहस्तं न्यस्य

कन्याअञ्जल्युपरिस्थवराञ्जलिदक्षिणहस्ते धारां क्षिपन्पठेत् ॥ अथ मंडपाधस्थात्कुलसौभाग्यसामुद्रिकलक्षणलावण्यां सावयवारोग्यां कांचनकुंडलकंकणनूपुरकटिसूत्रभुजचूडकेयूरांगदभूषितां यवनालिकेरहस्तां भ्रमरध्वनिसुगंधिमालालंकृतां कर्पूरागरुधूपितां गंधयक्षकर्दमद्रव्यादिसहितां मुकुटमालादिविविधालंकृतशृंगारामासनछत्रोपानहवाससिशय्यां कमंडलुकांस्यपात्रसुवर्णरौप्यमुद्रिकोऽपेतां दुह्यमानसवत्सां धेनुगजदंतकंकणकूजितां गृहवित्तानुसारेण स्वहस्तोपार्जितवस्तुमात्राणां भक्षभोज्यपयपानादिकिंचिद्द्रव्यमात्रसहितां रमालेकर्मसाहाय्यदक्षां प्रियंवदां कुंकमकज्जलमुक्ताफलमालालंकृतां व्रीह्यांजलिपूरितामादर्शहस्तां मदनफलबद्धां त्रिमातुलशुद्धां दशपुरुषविख्यातां शास्त्रपुराणागमवित्तां दूर्वांकुरप्रसारितप्रयागवटशाखाविस्तीर्णैकोत्तरशतकोटिकुलोद्धारणश्रेयसे श्रीमद्भगवतो० तिथौ अमुकगोत्रोत्पन्नोहं प्राजापत्यविवाहविधिना श्रीलक्ष्मीनारायणप्रसादाय अमुकगोत्रायामुकवरायामुकनाम्नीं कन्यां यथालंकृतां प्रजापतिदैवत्यां प्रजोत्पादनार्थं सहधर्मचरणार्थं च भार्यत्वेन तुभ्यमहं संप्रददे ॥ इति सकुशजलं कन्यादक्षिणहस्ते दद्यात् ॥ स्वस्तीति वरो ब्रूयात् ॥ कृतैतत्कन्यादानसांगातासिद्धयर्थं यथाशक्तिस्वर्णमयीं दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे ॥ शक्तिश्चेत् दाता—कनकाश्वतिला नागा दासीरथमहीगृहम् ॥ कन्याश्च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥१॥ इत्यादिदानानि दद्यात् । अत्र अन्येऽपि कन्याबांधवा यथा संभवद्रव्यं वरवध्वोर्थ प्रयच्छन्ति । केचन होमांते प्रयच्छन्ति सेयं देशाचारतो व्यवस्था ॥ ततो ब्राह्मणेभ्यो गंधतांबूलपूर्वकं दक्षिणां दत्वा ॥ जलमादाय । अनेन कन्यादानाख्येन कर्मणा लक्ष्मीनारायणौ प्रीयेताम् ॥ इति ।

"अथाक्षतारोपणम्"— वरवध्वोः शिरसि द्विजाः अक्षतनि-

क्षिपेयुः ॥ जलमादाय ॥ अद्येत्यादि० उभयोर्वरवध्वोः प्रीतिकाम-श्चायुष्याभिवृद्ध्यर्थमक्षतारोपणं करिष्ये ॥ (घणी न्यातोमां आ थतुं नथी) तदंगं ब्राह्मणपूजनं कुर्यात् ॥ मंत्राः दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिश्च गगनं ग्रहाः ॥ अधस्ताद्धरणीं योऽसौ नागो धारयते सदा ॥ १ ॥ शेषश्च पन्नगः श्रेष्ठः स्वस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु ॥ इत्यक्षतारोपणम् ॥ पाठकेभ्यो दक्षिणां दद्यादिति ॥ " अथ स्वस्तिपुण्याहवाचनं " कृत्वा ॥ जलमादाय ॥ कृतस्य कर्मणः सांगता सिद्ध्यर्थं यथा संख्या-कान् ब्राह्मणान्भोजयिष्ये ॥ कृतस्य कर्मणः सांगतासिद्ध्यर्थं नाना-गोत्रेभ्यो भूयसीं दास्ये दक्षिणां दत्वा तेभ्य आशिषो गृहीत्वा ॥ जलमादाय ॥ अद्येत्यादि० तिथौ मया अद्याह्नि यत्कृतं कर्म तत्का-लहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं भवतां ब्राह्मणानां वचनात् श्रीमहा-गणपतिप्रसादात् सर्वं परिपूर्णमस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु ॥ अस्तु परिपूर्णम् ॥ यथा कुलाचारं कुर्यात् ॥ इति ॥

॥ अथ विवाहहोमः ॥

तत्रादौ वह्निस्थापनम् ॥ आचम्य प्राणानायम्य ॥ जलमादाय ॥ अद्येत्यादि० तथौ मम देवपितृमनुष्यऋणापकरणधर्मप्रजोत्पादनसिद्धि-द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चास्यां प्रतिगृहीतायां वध्वां भार्यत्वसिद्ध्ये ¹

---

१ વરરાજા માયરામાં આવીને પૂર્વાભિમુખે બેસે પછી મધુપર્ક શાસ્ત્રથી કર્યા પછી વરરાજાના ડાબા હાથ તરફ રતન દીવડો મૂકવો, પછી કન્યાને પશ્ચિમાભિમુખે બેસાડવી, પછી અંતરપટ ધરી જોશી આશીર્વચનના શ્લોકો ભણી હસ્તમેળાપ કરાવે એમ થવું જોઇયે તે થતું નથી તેનું કારણ ગૌરજ સમય વ્યતીત ન થઇ જાય એજ છે. પણ ગૌરજ સમય સધાય એવો સમય હોય તો મધુપર્ક પ્રથમ કરી કન્યા પધરાવવી એ શ્રેષ્ઠ છે.

विवाहहोमं करिष्ये ॥ तदंगभूतं निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं वा स्मरणपूर्वकमग्निस्थापनं करिष्ये ॥ गणपतिं यथालाभोपचारैः संपूज्य ॥ आचार्यः पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्थंडिले योजकनामानमग्निं (शास्त्रोक्तरीत्या तु कन्यादानात्पूर्वमग्निस्थापनं कर्तव्यं) दक्षिणतो ब्रह्मासनं दत्वा तमुपवेश्य । उत्तरतः प्रणीतासनं । तत्र पात्रासादनं । पवित्रच्छेदनार्थं कुशात्रयं पवित्रकरणार्थं साग्रमनंतगर्भं कुशपत्रद्वयं । प्रोक्षणीपात्रं । आज्यस्थाली संमार्जकुशाः पंच । उपयमनकुशाः सप्त समिधस्तिस्रः स्रुवः । आज्यं । पूर्णपात्रं । वरोवा । उपकल्पनीयानि शमीपलाशमिश्रा लाजाः । शूर्पं । संस्रावकुंभं । आनडुहं चर्म तदभावे बर्हिषः ॥ कुमार्या भ्राता । आचार्याय वरद्रव्यं । इत्यादि वन्हेः पर्युक्षणान्तं कर्म विधाय । पवित्रयोः प्रणीतासु निधानं । वरेण अन्वारब्धः आचार्यो दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणा दक्षिणहस्तेन अन्वारब्धः स्रुवेण जुहुयात् ॥ प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा ॥ प्रजापतये नम इदं प्रजापतये नमम ॥ इंद्राय० अग्नये० सोमाय० ॥४॥ (वरः सर्वत्र त्यागं कुर्यात्) ॥ हस्ते अक्षतान्गृहीत्वा ॥ विवाहे योजकनामानं वन्हिमावाहयामि स्थापयामि योजकनाम्ने वैश्वानराय नम इति मंत्रेण यथालाभोपचारैः संपूज्य ॥ प्रार्थयेत् ॥ अग्निर्वैश्वानरो वन्हिर्वीतिहोत्रो धनंजयः ॥ कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ १ ॥ इति संप्रार्थ्य । अनया पूजया योजकनामाग्निः प्रीयताम् ॥ " अथाज्येनाष्टाहुतयः "—अग्नये नम इदमग्नये नमम (सर्वत्र) वायवे० सूर्याय० अग्निवरुणाभ्यां० पुनरग्निवरुणाभ्यां० अयसे० वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यो० वरुणायादितये० ॥८॥

" अथ राष्ट्रभृद्धोमः "– आज्येनैव ॥ ऋताषाहे ऋतधाम्नेऽ-

ग्नये गन्धर्वाय नम इदं ऋतासाहे ऋतधाम्ने अग्नये गन्धर्वाय नमम (सर्वत्र त्यागः) औषधीभ्योऽप्सरोभ्योऽदृभ्योनमः इदं० ॥ संहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गंधर्वाय० मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यो० सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चंद्रमसे गंधर्वाय० । नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यो० इषिराय विश्वव्यचसे वाताय गंधर्वाय० अद्भ्योऽप्सरोभ्य ऊर्गभ्यो० भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गंधर्वाय० दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाभ्यो० प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गंधर्वाय० ऋक्सामभ्योऽप्सरोभ्य एष्टिभ्यो० ॥ १२ ॥

"अथ जयाहोमः"—चित्ताय नम इदं चित्ताय नमम ॥ चित्यै० आकुताय० आकूत्यै० विज्ञाताय० विज्ञात्यै० मनसे० शक्वरिभ्यो० दर्शाय० पौर्णमासाय० बृहते० रथंतराय० प्रजापतये जयानिंद्राय० ॥ १३ ॥

" अथ अभ्यातानहोमः "—आज्येन ॥ अग्नये भूतानामधिपतये नम इदमग्नये भूतानामधिपतये नमम ॥ इंद्राय ज्येष्ठानामधिपतये० यमाय पृथिव्या अधिपतये० (दक्षिणस्यामन्यपात्रे त्यागः प्रणीतोदकस्पर्शः) वायवेंऽतरिक्षस्याधिपतये० सूर्याय दिवोऽधिपतये० चंद्रमसे नक्षत्राणामधिपतये० बृहस्पतये ब्रह्मणोधिपतये० मित्राय सत्यानामधिपतये० वरुणायापामधिपतये० समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये० अन्नाय साम्राज्यानामधिपतये० सोमायौषधीनामधिपतये० सवित्रे प्रसवानामधिपतये० रुद्राय पशूनामधिपतये० (ऐशान्यामन्यपात्रं निधाय तन्मध्ये त्यागः प्रणीतोदकस्पर्शः) त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये० विष्णवे पर्वतनामधिपतये० मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यो० पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्यो वरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यो० ॥१४॥ (दक्षिणाग्नयोर्मध्येऽन्यपात्रे त्यागः) उदकस्पर्शः ॥

"अभ्यातानसंज्ञिकाः पंच"—अग्नये नम इदमग्नये नमम ॥१॥ अग्नये॰ अग्नये॰ वैवस्वताय ॥ ४ ॥ (दक्षिणस्यामन्यपात्रे त्यागः) वध्वक्ष्णोर्वस्त्रपटं तूष्णीं प्रक्षिप्य—मृत्यवे नम इदं मृत्यवे नमम ॥१॥ अग्नौ वा भूमौ त्यागः प्रणीतोदकोपस्पर्शनम् ॥ इति ॥

"अथ लाजाहोमः—तत्र वधुमग्रतः कृत्वा वरो वधूश्च द्वावपि प्राङ्मुखौ स्थितौ भवतः ॥ १ ॥ ततो वरांजलिपुटोपरि संलग्नवध्वांजलिस्थघृताभिघारितवधूभ्रातृदत्तशमीपलाशमिश्रैर्लाजैर्वधूकर्तृको होमः॥ अर्यम्णे नम इति मंत्रेण सकृद्गृहीतांल्लांजान् तिष्ठन्ती वधूर्बद्धाऽञ्जलिना जुहुयात् ॥ ततो वरो वधूदक्षिणहस्तं सांगुष्ठं गृह्णाति । हस्तग्रहणे वरस्य मंत्रपाठः ॥ वित्तसौम्यगुणैर्युक्ता विरसू जीवसूर्भव । कुले मदीये सम्राज्ञी मच्चितानुगता सदा ॥ १ ॥ इति ॥

अथ वधूमग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखो वरः पूर्वोपकल्पितमश्मानं दक्षिणपादेनारोहयति अश्मारोहणतोऽश्मेव स्थिरीभूयतु कन्यका । द्विषतां नाशकर्त्री स्याच्छांदोग्यश्रुतिचोदनात् ॥१॥ इममश्मानमारोहा मंत्रोक्तफलभागियम् । भवत्वश्मन्प्रसादात्ते शिवशक्तियुतोऽसि यत् ॥२॥ ततोऽग्रे वधूः पश्चाद्वरोऽग्निं प्रदक्षिणी कुरुतः । तत्र वरपठनीयो मंत्रः—प्रथमे मंगले चैव ब्रह्मणः स्मरणं कुरु। पितामहप्रसादाच्च युवां सौख्यं भविष्यति ॥ १ ॥ आयुष्यं कीर्तिमत्यंतां लक्ष्मीं सौभाग्यमेव च ॥ प्रदक्षिण्यानया सर्वं प्रददातु हविर्भुज ॥२॥ "द्वितीयमंगलम्"—पुनरपि पश्चादग्नेः प्राङ्मुखौ स्थित्वा वधूः लाजान् " अग्नये नम इति मंत्रेणाग्नौ त्रिवारं जुहोति । ततः सांगुष्ठहस्तग्रहणाश्मारोहणगाथागानाग्निप्रदक्षिणानि कर्तव्यानि ॥ श्रद्धां शांतिं यशःप्रज्ञां लक्ष्मीं बुद्धिं बलं प्रजाः । अवैधव्यं च ह्यारोग्यं देहि मे हव्यवाहन ॥ १ ॥

द्वितीये मंगलेप्येवं पुत्रपौत्रप्रदो भव ॥ जातवेदः प्रसादात्ते युवां सौख्यं भविष्यति ॥ २ ॥ इति ॥ " अथ तृतीयमंगलम् "–पुनरपि पश्चादग्नेः प्राङ्मुखौ स्थित्वा लाजाहोमसांगुष्ठहस्तग्रहणाश्मारोहण-गाथागानाग्निप्रदक्षिणानि कर्तव्यानि ॥ आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्व-देवमयोऽव्ययः । धूम्रकेतुरनाधुष्य तस्मै नित्यं नमो नमः ॥१॥ तृतीये मंगलेऽप्येवं कृष्णभीष्मककन्यका ॥ प्रदद्यात् सुहृदः प्रीतिं समीपस्थां स्वधर्मिणीम् ॥ " अथ चतुर्थमंगलम् " कन्याभ्राता शूर्पकोणेनावशि-ष्टान् सर्वान् लाजान्भगिन्यञ्जलावावपेत् ॥ सा च तिष्ठती सर्वान्सहैव जुहुयात् ॥ भगाय नम इदं भगाय नमम ॥ ततो चतुर्थभ्रमणं तूष्णीं अग्रे वरः पश्चाद्वधूस्ततस्तूष्णीं परिक्रमणम् ॥ ततो वधूवरो स्वस्थाने उपविश्य वरः ब्रह्मणान्वारब्ध आज्येन प्राजापत्यं जुहुयात् ॥ प्रजापतये नम इदं० ॥ अत्र प्रोक्षणींपात्रे हुतशेषाज्यप्रक्षेपः ॥इति॥

॥ अथ सप्तपदाक्रमणम् ॥

तत्रादौ अग्नेरुत्तरतः सप्ततंडुलपुंजान्कृत्वा । वरः—जलमादाय ॥ अद्येत्यादि० तिथौ प्रतिगृहीतायामस्यां वध्वां स्वदारसिद्धयर्थं सप्ता-चलपूजनं करिष्ये ॥ हस्ते अक्षतान्गृहीत्वा ॥ हिमवते० निषधाय० विंध्याय० माल्यवते० पारियात्रिकाय० गंधमादनाय० हेमकूटाय० ॥ ७ ॥ सप्ताचलेभ्यो नम इति मंत्रेण यथाशक्त्या संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ॥ गंधमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ इति संप्रार्थ्य । अनया पूजया सप्ताचलाः प्रीयन्ताम् ॥ ततस्तेषु कृतसप्तमंडलेषु सप्तपदान्याक्रमणं वध्वा वरः वक्ष्यमाणमंत्रैः कारयेत् । तेच मंत्राः—

धनं धान्यं च मिष्टान्नं व्यञ्जनाद्यं च यद्गृहे ॥

मदधीनं च कर्त्तव्यं ब्रवीमि प्रथमे पदे ॥ १ ॥ ईशे० विष्णवे० ॥
कुटुम्बं रक्षयिष्यामि सदा ते मञ्जुभाषिणी ॥
दुःखे धीरा सुखे हृष्टा द्वितीयेऽपि ब्र० ॥ ऊर्जे० विष्णवे० ॥
पतिभक्तिरता नित्यं क्रीडिष्यामि त्वया सह ॥
त्वदन्यं न नरं मन्ये तृतीयेऽपि ब्र० ॥ ३ ॥ रायस्पोषाय० ॥
लालयामि च केशान्तं गंधमाल्यानुलेपनैः ॥
कांचनैर्भूषणैस्तुभ्यं चतुर्थेऽपि ब्रवीम्यहम् ॥ ४ ॥ मयोभवाय० ॥
आर्त्ते आर्ता भविष्यामि सुखदुःखविभागिनी ॥
तवाज्ञां पालयिष्यामि पञ्चमेऽपि० ॥ ५ ॥ पंचपशुभ्यो० ॥
यज्ञे होमे च दानादौ भविष्यामि त्वया सह ॥
धर्मार्थकामकार्येषु पदे षष्ठे ब्र० ॥ ६ ॥ षडरायस्पोषाय० ॥
अत्रांशे साक्षिणो देवा मनोभावप्रबोधिनः ॥
वंचनं न करिष्यामि सप्तमेऽपि ब्र० ॥७॥ सखिभ्यो० विष्णवे० ॥
ततो आचार्यः द्वयो शिरसि अभिषिंचेत् ॥ वरः प्रैषपूर्वकमेनां सूर्य-
मुदीक्षयति ॥ अस्तमिते सूर्ये ध्रुवमुदीक्षयति ॥ वधूः पश्यामि ॥
अग्नये स्विष्टकृते इदमग्नये स्विष्टकृते नमम ॥ इति ॥

॥ अथ चतुर्थीकर्मप्रयोगः ॥

विवाहदिवसाच्चतुर्थदिनस्यापररात्रे गृहाभ्यन्तर एव कार्यम् ॥
वरो वध्वा सहोद्वर्त्तनपूर्वकं मंगलं स्नात्वाऽहतपट्टादिवाससी परिधाय
गृहं प्रविश्य धृतमंगलकुंकुमतिलकोवेदिसमीपे शुभासन उविश्य
स्वदक्षिणतः पत्नीं चोपवेश्य आचम्य प्राणानायम्य ॥ जलमादाय ॥
अद्येत्यादि० ममास्या भार्यायाः सोमगंधर्वाग्न्युपभुक्तदोषपरिहारद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विवाहैकदेशं चतुर्थीकर्म करिष्ये ॥ तत्रादौ निर्वि-

घ्नार्थं गणपतिपूजनं कृत्वा । जामातृहस्तपरिमितां वेदीं विधाय । तदुपरि पंचभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य । आधारावाज्यभागौ हुत्वा । प्रणीतोत्तरत उदकपात्रं संस्थाप्याज्येन पंचाहुतयो देयाः । अग्नये प्रायश्चित्ताय नम इदमग्नये प्रायश्चित्ताय नमम ॥ वायवे प्रायश्चित्ताय० सूर्याय प्रायश्चित्ताय० चंद्राय प्रायश्चित्ताय० गंधर्वाय प्रायश्चित्ताय० ॥ ९ ॥ ततोऽग्नौ चरुमभिघार्य स्थालीपाकेन जुहुयात् ॥ प्रजापतये नम इदं प्रजापतये नमम (उदकपात्रे त्यागः) ॥ तत आज्यस्थालीपाकाभ्यां स्विष्टकृद्धोमः ॥ अग्नये स्विष्टकृते नम इदमग्नये स्विष्टकृते नमम (प्रोक्षणीपात्रे त्यागः) तत आज्येन नवाहुतयः । अग्नये० वायवे० सूर्याय० अग्नीवरुणाभ्यां० पुनः अग्नीवरुणाभ्यां० अग्नये अयसे० वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यो० वरुणादित्यायादितये० प्रजापतये० ॥९॥ ततः संस्रवप्राशनम् ॥ ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् ब्रह्मग्रन्थिविमोकः । अग्निवायुसूर्यचंद्रगंधर्वप्रजापतिभ्यो नम इति मंत्रेण पवित्राभ्यां शिरःसंमृज्य इत्यैशान्यां दिशि प्रणीतान्युब्जी कुर्यात् ॥ ततस्तरणक्रमेण बर्हिरुत्थाप्य घृताक्तं हस्तेनैव जुहुयात् ॥ तत आपल्लवेन जलमानीय मूर्ध्नि वरो वधूमभिषिंचति ॥

“ अथ कंसारभक्षणम् ”—कन्यामात्रा चतुर्वारं परिवेषणानन्तरं स्थालीपाकं पूर्वं वरो वधूं प्राशयति (प्राणैस्ते प्राणान्संदधामि । अस्थिभिस्तेऽस्थीनि संदधामि । मांसैस्ते मांसानि संदधामि । त्वचा ते त्वचं संदधामि) प्राणेभ्यो० अस्थिभ्यो० मांसेभ्यो० त्वचे० इति मंत्रचतुष्टयेन प्रतिमंत्रान्ते चतुर्वारमन्नं प्राशयति ॥ तदनन्तरं स्वस्तिस्तुया० इति मंत्रेण चतुर्वारं वरं कन्या प्राशयति ॥ ततो हस्तौ

प्रक्षाल्य आचमनं कुर्यात ॥ अथ कंकणमोक्षणादीनि युतग्रंथिविमोकादीनि आचारप्राप्तानि कुर्यात् ॥ तत्र मंत्रः ॥ कंकणं मोचयाम्यद्य रक्षां वै न कदाचन ॥ त्वयि रक्षां स्थिरां दत्वा स्वस्थानं गच्छ कंकण ॥ १ ॥ इति तत उत्थाय वधूदक्षिणहस्तस्पृष्टस्रुवेण घृतफलपुष्पपूर्णेन पूर्णाहुतिं कुर्यात । भस्मना त्र्यायुषं कुर्यात् ॥ कृतस्यां आचार्यादि ब्राह्मणेभ्यो यथोत्साहं दक्षिणां दद्यात् ॥ तेभ्य आशिषो गृहीत्वा । दंपती गृहमध्ये गत्वा गणपत्यादिपुरःसरमुभौ पित्रादीन्प्रणम्य । इष्टजनैः सह भुंजीयाताम् ॥ ततो वरः शास्त्रोक्तशुभकाले पित्रा दत्तां वधूं गृहीत्वा याने उपविश्य मंगलवाद्यघोषपुरःसरमंगलगीतपठनपरैः पुरंध्रीजनैराचार्यादिविप्रैः सुमंगलसूक्तान्पठद्भिश्च साकं स्वगृहद्वारमागत्य यथा कुलाचारं कृत्वा गृहं प्रविशेत ॥ विवाहानन्तरं वरवधूभ्यां त्रिरात्रं षड्रात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचर्यं रक्षणीयं मैथुनं न कार्यमित्युक्तम् ॥ तत्र यदि केनापि हेतुना आवसथ्याधानं कर्तुमशक्तस्तेन वधूसंगमार्हा प्राप्तवयस्का युवतिश्चेत्तदा चतुर्थीकर्मान्तरं तस्यामेव वध्वा संयोगः कार्यः स च संस्कारांगत्वेन कर्तव्यो नतु कामित्वमत्येति धर्मशास्त्राणामशयः ॥ यश्चावसथ्याधानं त्रेताग्निसंग्रहं च कर्तुमिच्छुस्तेन विवाहात्पंचमादिदिवसे शास्त्रोक्तशुभमुहूर्ते आवसथ्याधानं तदनु श्रौताधानं कृत्वाऽनन्तरमेव वध्वा संयोगः कार्यस्तदर्थमेव पारस्कराचार्येण विवाहानन्तरमपि षड्रात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा यावद् ब्रह्मचर्यरक्षणपक्षा दर्शिताः ॥ कामातुरोऽपि समानवयस्कां वधूमुपलभ्यापि श्रौतस्मार्ताधानमकुर्वाणोऽप्यन्ततस्त्रिरात्रं विवाहानन्तरं ब्रह्मचारी भूत्वा चतुर्थदिने रात्रौ चतुर्थीकर्मानन्तरमेव भार्यामुपेयादिति-निकृष्टः पक्षः ॥ षोड़शसंस्कारानकुर्वाणो जनः प्रत्यवायदोषग्रस्तो भवति ॥

પાણિગ્રહણ સંસ્કાર.

જે જીવન છે તે પુરૂષાર્થને વાસ્તેજ, કારણ કે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષિ આદિ અનેકાનેક જીવ સૃષ્ટિ સ્થાવર જંગમાત્મક સકલ જગતનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે=सोऽकामयत बहु स्याम् । स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्व इदं सर्वमसृजत् तैत्तिरीय ૨-૬-૨ એ અપૌરૂષેય પરમવાક્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એથી,

પરમ પિતા.

પરમાત્મા પરબ્રહ્મને વિચાર થયો કે एकोऽहं बहु स्याम्, प्रजाये येति । હું એક છું તે અનેકરૂપે થાઉં, તેની સાથેજ વિશ્વની લીલા આરંભાઇ, એથી પરમાત્મા તેજ પરમ પિતા.

પિતાથી પ્રાપ્ત થયેલ સંપૂર્ણ સત્તા અને અધિકાર.

પરમાત્માની અનેક કૃતિઓમાંથી એક મહાન્ અદ્ભુત વસ્તુ તે માણસ. માણસની વિશિષ્ટતા તેના વિવેક અને વિચાર શકિતમાં સમાયલી છે. દુનીઆમાં સૂર્ય, પૃથ્વી આદિ સાત અદ્ભુત ચીજો ગણાય છે, પરંતુ એ અદ્ભુતતાનું ધ્યાન કરનાર માણસ શું એક અદ્ભુત ચીજ નથી? એમાં જો સ્નેહ, અનુરાગ, અને અને શૌર્ય જન્મે તો 'નર' પદ ખરેખર ધારણ કરી નૃસિંહ બની શકે.

માણસની અધમમાં અધમ દશા તે પશુ વૃત્તિ ઉત્કૃષ્ટ પદ તે તેનું દેવપદ. માણસ પર વિચાર કરવા કવિઓ તેમજ તત્વજ્ઞોના ડહાપણ ક્ષુલ્લક ગણાયાં છે. પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિએ માણસ એક વિચારક શૌર્ય વાળો સાહસિક અને લોભ લાલચ આદિ ક્ષુલ્લક વૃત્તિવાળો

ભાસે છે, પૌરસ્ત્ય દૃષ્ટિથી પરબ્રહ્મનો દિવ્યાંશ જણાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિમાં ભૌતિક દૃષ્ટિનું કથન છે. તો બીજીમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનો વિચાર છે, પરંતુ એટલું તો યથાર્થ છે કે, માણસ મનુષ્યત્વથી ધ્રુવપદ પામી શકે છે. આજ ગુણ વડે તે સિંહ આદિ ક્રુર પ્રાણિ વશ કરી શકે છે, પ્હાડો ચઢી શકે છે, સમુદ્રો ખેડી શકે છે, વાયુ વશ કરી શકે છે, અને વિદ્યુતને તે પોતાને અર્થે વાપરી શકે છે, માણસાઇથી તે મહાન્ પ્રેમી, ધર્મવીર, દેશભક્ત, યોગી, નર અને છેવટે નારાયણ પણ થઇ શકે છે.

સ્વતંત્રતા અને અધિકારથી પ્રાપ્ત થતી કર્તવ્યતા.

શ્રી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ કથે છે કે पौरुषाद् वश्यते सिद्धिः મનુષ્ય પુરૂષાર્થથી અને યોગથી અષ્ટ સિદ્ધિ સંપાદન કરે છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે માણસની ખરી કિંમત તેની આત્મિક સ્વતંત્રતામાં અને લઘુતામાં છે. કહ્યું છે કે 'લઘુતાસે' પ્રભુતા વસે ! આત્મિક સ્વતંત્રતાનો અર્થ તોછડાઇ, અથવા ઉચ્છૃંખલતા નહિં, પરંતુ નમ્ર બની ઉંચી આકાંક્ષાઓ, તેની સાથે નિરાશ ન થવું એ કારણ કે ગગન વિંધવા ઇચ્છનાર, ઝાડની ટોચ વિંધવા ધારનાર કરતાં વિશેષ બાણ નાખી શકે છે. એ પ્રમાણે આત્મ-શ્રદ્ધાથી દરેક માણસે પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર જાહેર કરતાં, અમુક પ્રશ્ન પોતે વિચારતાં, પોતાનો મત બાંધતા, ન્યાય સમજતાં અને અધિકાર સમજતાં શીખવું જોઇએ. અને એવા પ્રકારની સ્વતંત્ર-તામાંથીજ ભવભૂતિ, કોલંબસ વગેરે અનેકાનેક મહાન્ પુરૂષો અને તેમના વાક્યો, જેવાં કે 'उत्पस्यते मम कोऽपि समानधर्माः' મારા જેવો કોઇ ઉત્પન્ન થશે તે મ્હારા લખાણની કિંમત આંકી શકશે કારણ કે કાળ અગાધ છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે—તેમજ તેમની કૃતિ—અમેરિકાનું શોધન વગેરે અનેકાનેક દાખલાઓ—પ્રાપ્ત થાય છે.

કર્તવ્યતામાં મનોબળ.

મન એજ મનુષ્યના બંધ મોક્ષનું કારણ છે. અમેરિકાનું શોધન વગેરે અનેકાનેક દાખલાઓ વિચારતા માલમ પડે છે કે આવાજ બળ વડે ગમે તેટલી ગરીબ સ્થિતિમાં પણ માણુસ પોતાની માણુસાઇ જાળવી શકે છે. આ ગુણ વડેજ દુર્ગુણો મહાત થઇ શકે છે અને સત્યતા અને સાલસાઇ ગ્રહણ થાય છે અને પ્રભાવ પ્રકટે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં આવાં અનેક વચનો છે. 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। आत्मैवह्यात्मनो बन्धुः।' આ પ્રમાણે મનુષ્ય ઇશ્વરી કાનુનો પાળી અભય સામ્રાજ્ય સત્તા ભોગવી શકે છે.

જે પ્રમાણે ફુલોને વિષે સુગંધ, તલમાં તેલ, દુધમાં ઘી, શેરડીમાં ગોળ ગુપ્ત પડયા રહ્યાં હોય છે, તેજ પ્રમાણે લાકડામાં અગ્નિ સળગવાની વાટ જોતો ગુપ્ત પડયો રહ્યો હોય છે પણ લાકડાને જો સળગાવવામાંજ ન આવે તો કરોડો વર્ષ સુધી તે પડી રહે તો પણ તેનામાં અગ્નિ છે એવું કોને ભાન થાય? આપણામાં રહેલ આશ્ચર્યકારક સામર્થ્યોને પ્રકટાવવાનો આપણે પ્રયત્નજ ન કરીએ તો પછી તે. 'ममांगेन स्थितं जगत्' આપણામાં છે, એવું આપણને શી રીતે ભાન થાય? એક ગોટલો બતાવી કહીએ કે આ ગોટલામાં હજારો મણ મીષ્ટ કેરીઓ આપવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે તો તે જેમ અજાણ્યા માણુસ આપણી વાતને હસી કાઢે છે તેમ મનુષ્યના મનમાં સર્વ પ્રકારનાં લૌકિક તથા અલૌકિક સામર્થ્યો રહેલાં છે તે ન માનતાં મનુષ્યના મનની શક્તિઓને ખાવું, પીવું, વિષય સુખો ભોગવવાં, વ્યવહારના પ્રાપ્ત કાર્યો કરવા અને મરણ આવે મરવું એટલીજ મર્યાદા વાળી માને છે. મનમાં રહેલાં અગાધ સામર્થ્યોને મનુષ્ય જ્યારે સમજવા લાગે છે ત્યારે મધ્યાન્હના સૂર્ય પ્રતિ નેત્ર માંડવાથી જેમ દ્રષ્ટિ ઝંખવાઇ જાય છે, તેમ મતિ ચકિત થઇ જાય છે જેમ દહીંને વલોવવાથી તેમાંથી માખણ નીકળ્યા વિના રહેતુંજ નથી તેમ પ્રયત્ન કરવાથી આંતરમાંથી

જે કાંઇ સામર્થ્ય તથા બુદ્ધિ જોઇતાં હોય છે તે નીકળ્યાં વિના રહેતાંજ નથી.

આપણું અંતર સર્વ સામર્થ્યવાન્ અને જ્ઞાનના મહાસાગર જે પરમાત્મા છે તેમની સાથે નિરંતર સંબંધ વાળું છે. જેમ મોટા સરોવરની સાથે સંબંધ કરી રહેલા પાણીના નળની ચકલીમાંથી જેને જે સમયે જેટલું જોઇએ તેટલું પાણી મળે છે, તેમ પરમાત્માની સાથે સંબંધ કરી રહેલાં આપણા અંતરમાંથી આપણને જે સમયે જેટલું જોઇએ તેટલું સામર્થ્ય અને બુદ્ધિ મળે છે. પરંતુ જેમ ચકલી ઉઘાડયા વિના એક ટીપું પણ જળ મળતું નથી તેમ પ્રયત્ન વિના અંતરમાંથી કશુંજ મળતું નથી.

મનોબળનો નિશ્ચય આત્મશ્રદ્ધા.

જેમ દીપકમાંથી પ્રકાશનાં કિરણો નિકળ્યાં કરે છે તેમ આપણા મનમાંથી અમુક પ્રકારના સામર્થ્યોવાળાં વીજળી જેવાં કિરણો નિકળ્યાં કરે છે. એથી દરેક વસ્તુ સાધ્ય છે, પરંતુ પોતાકી વૃત્તિઓ યોજતાં જોઇએ. અને એથીજ 'योजक स्तत्र दुर्लभः' આવાં વાકયો છે. એમાં ભય અને અવિશ્વાસ ન હોવાં જોઇએ.

ઉચ્ચ મનોરાજ્યને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્યે ભયને અને નિરૂત્સાહને ફળસિદ્ધિમાં મોટા વિઘ્ન રૂપ જાણીને તેમને પોતાના અંતઃકરણમાં એક ક્ષણ પણ સ્થાન નહિ આપવું જોઇએ. તેમજ શ્રદ્ધાને તેણે સ્વલ્પાંશમાં પણ નહિ ત્યજવી જોઇએ. તેણે જાણવું જોઇએ કે ભય અને નિરાશા ઉન્નતિના વેગથી દોડતા રથને અટકાવનાર વચ્ચે આડા આવનાર મોટા પથરા છે, અને જે સુખ પ્રતિ તેણે પ્રયાણ આરંભ્યું છે ત્યાં ન પહોંચવા દેનાર માર્ગમાં આડી આવનાર ઉંડી ખાઇ છે. ફળસિદ્ધિના સમયને આપણે નિરાશા ધરીને લાંબો કરીએ છીએ. જ્યારે કરવા માંડેલું કાર્ય છોડી દઇએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા મનની સ્થિતિને અધિક અધિક સંકુચિત કરતા જઇએ છીએ. જ્યારે આપણે

આગળ વધવાનું અટકાવીએ છિયે ત્યારે આપણે પાછળ હઠવા માંડીએ છીએ, ઉન્નતિ પ્રતિના પ્રયાણને અટકાવતાં અવનતિ પ્રતિ આપણું પ્રયાણ થાય છે.

ઉચ્ચ ઉદ્દેશ અથવા ઉચ્ચ મનોરાજ્ય સિદ્ધ થવું અસંભવિત છે એવું જેઓ માને છે તેમનું તે માનવું કોઇપણ પ્રકારના આધારવાળું નથી. આવું માનવું એ ભયથી ઉત્પન્ન થએલા ભ્રમને લીધે થાય છે.

ગાડીમાં બેસીને આપણે આગળ માર્ગ કાપીએ છીએ ત્યારે આપણા માર્ગમાં જે વૃક્ષ વગેરે આવનાર હોય છે તેજ આપણને દૂરથી દ્રષ્ટિએ પડે છે. આગળ ચાલવા માંડતાં આ વૃક્ષો આપણને સમક્ષ થયા વિના રહેતાંજ નથી. તેમ આપણી આંતર દ્રષ્ટિને જણાયલું મનોરાજ્ય પ્રયત્ન કર્યા કરતાં આપણને પ્રત્યક્ષ થયા વિના રહેતુંજ નથી.

વ્યાવહારિક પ્રાતિભાસિક સત્તા (વિશ્વાસ ગૌરવ)

જે પ્રમાણે આપણું મુખારવિંદ જોવાને આપણી સામેના કાચને સ્થિર, અવિકારી અને સ્વચ્છ રાખવાની જરૂર છે તે પ્રમાણે આપણું મનોરાજ્ય સ્થિરાદિ ભાવવાળું હોવું જોઇએ. કારણકે અસ્વચ્છતા અને અસ્થિરતાના યોગે વિપરીત ભાસે છે.

એથી ચિત્ત લક્ષણાએ યુક્ત चित्तस्य लक्षणम् स्वच्छत्वमविकारित्वं शांतत्वमिति श्रीमद् भा० स्कं० ३ श० ६ श्लो० २२) શાંત અવિકારિ અને સ્વચ્છ ભાવવાળું હોવું જોઇએ. તે ન સમજાયાથી જેમ મોટર, તેમજ આગગાડી ચલાવવાને કોઇ પણ પ્રયત્ન કરે તો તે ચાલે છે, પરંતુ તેની દિશા ફેર પડી જાય છે, અને વિપરીત ફળ મળે છે, પરંતુ કોઇની પણ પાસે એનું જ્ઞાન સંપાદન કરનાર પોતે ચલાવવાને પ્રયત્ન કરે તો પોતાની ધારેલી દિશાએ

પહોંચી જાય છે. અને એથીજ સદ્‌ગુરૂની સત્સંગની અને તેમજ સંસ્કારની ઉત્કૃષ્ટતા આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓ અનેક પુસ્તકોમાં અનેક દૃષ્ટાંતોથી આપી ગયેલા છે, એ ન સમજવાથી કેટલાકો કહે છે કે અમો ઘણીવાર અમુકને ન મળવા ધારીએ છીએ ત્યારે તે પહેલાંજ અમારા સન્મુખ આવી રહે છે. એમાં મનોરાજ્ય તો અમારૂં ન મળવું એ હતું, એથી મનોરાજ્ય સિદ્ધ માનવું એ ભુલ ભરેલું છે. પરંતુ એમાં પોતીકી વિપરીત ભાવનાનુંજ કારણ છે. પોતીકો ભાવ અનહદ હોવાથી કેટલીક ફેરા તો ન આવ્યા છતાં યે આવ્યા એમ ભાસે છે એમ તેનાજ વિચારોથી તેનુંજ મનન તથા ચિંતવન થતુ હોવાથી પ્રત્યક્ષપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અને કીટ ભ્રમર ન્યાયે તો પોતેજ તદ્રુપ બની જાય છે. અને તેની સાથેજ દરેક વસ્તુને પણ તે રૂપજ જુએ છે. કંસારિ ભગવાને શ્રી રામાવતારમાં તેમજ (आसीनः सविशास्तिष्ठन् भुंजानः पर्यटन् महीम् । चिंतयानो हृषीकेशमपश्यत् तन्मयं जगत् ॥ श्री. भा. द. पू. अ. २–२४.) કંસે પણ એ પ્રમાણેજ સૂતાં, બેસતાં, જમતાં, અને પૃથ્વી પર ફરતાં આખા જગતને શ્રી હરિરૂપજ જોયું હતું, એમાં ભેદ માત્ર એટલોજ હતો કે શ્રી રામચંદ્રજી પ્રભુએ હે સીતે ! હે સીતે ! એમ વૃક્ષ વગેરેને સંબોધન કર્યું ત્યારે દેવી પાર્વતીએ શ્રી શંકર પરમાત્માને કહ્યું કે તમો જેને ઇષ્ટ દેવ માનો છો તેમને આવો વ્યામોહ કેમ ? ત્યારે શંકર પરમાત્માએ એ મોહ નથી પણ લોકસંગ્રહ ક્રિયા છે એમ કહ્યું એથી પાર્વતીએ સીતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શ્રી રામચંદ્રજી પ્રભુને આહવાન કર્યું. તે વખતે શ્રી રામે માતા કહી પ્રણામ કર્યા, એ સર્વજ્ઞની સિદ્ધતામાં ન્યૂનતાનું ભાન નષ્ટ કરવા સાથે મનુષ્યોને હું કોણ છું ? અને મારૂં કર્તવ્ય શું છે ? એની આવશ્યકતા નથી દેખાડતા ?

ગૌરવ સિદ્ધિ-

કર્તવ્યા કર્તવ્યનું ભાન ભૂલવાથી આપણે દુઃખનો અનુભવ શું નથી કરતા ? આપણો વ્યહવાર સુખરૂપ ચાલતો હોય તો પણ

(लक्षेशः क्षितिराजतां क्षितिपतिः।) સમગ્ર ભૂમંડલના માલિક થઇ જવાની ઇચ્છાએ, વિના પ્રયત્ને એકદમ દ્રવ્ય મેળવી સુખ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે દ્રવ્ય મેળવવામાં, મેળવેલામાં, વધારવામાં, રક્ષવામાં, ખર્ચવામાં, ઉપભોગમાં અને નાશમાં આયાસ, ખેદ, ત્રાસ, ચિંતા અને ભ્રમ થાય છે. મેળવવામાં અને વધારવામાં આયાસ થાય છે; રક્ષવામાં ત્રાસ અને ભય થાય છે; તેના ખર્ચ તથા ઉપભોગમાં ચિંતા થાય છે; અને નાશમાં ભ્રમ થાય છે. દ્રવ્ય મેળવવાને વાસ્તે ચોરી, હિંસા, જુઠાણું, દંભ, કામના અને ક્રોધ એવા અનર્થો થાય છે. અને મેળવેલા અર્થને વિષે ગર્વ, મદ, અભિમાન, ભેદ, સ્નેહનો ત્યાગ, વેર, અવિશ્વાસ સ્પર્ધા અને પરસુખનું અસહન તથા સ્ત્રી, દ્યૂત અને મદ્ય એ ત્રણ વ્યસન એવા નવ અનર્થ છે. અને ઉપલા છ મળી પંદર અર્થ સાધવાનાં કારણો છે, તે અનર્થરૂપજ છે, એથી સિદ્ધ થાય છે કે સુખને શોધવામાં દુઃખનીજ દિશાએ જઇએ છીએ. એથી ગૌરવ એજ સિદ્ધિ છે.

પારમાર્થિક પ્રાતિભાસિક સત્તા.

પરમાર્થ દશામાં આપણે પત્થર અગર માટીની આપણા હાથથીજ તૈયાર કરાયલી કરાવાયલી મૂર્તિમાં, આપણે ઇશ્વરને જગતનિયંતા, સર્વેશ્વર, સર્વ શકિતમાન અને સર્વવ્યાપિ કહેવા તથા માનવા છતાં, ઇશ્વર નથી એમ માનીએ અગર મનાય, એમાં આપણોજ સંકલ્પ અને ભાવના.

કોઇ એક ધનલોભી મનુષ્ય રસ્તેથી જતો હોય અને એક ગોળો માથાપર આવી પડે, માથું ફૂટી લોહી નીકળે, જીવવાની આશા પણ ઘાથી નહિ રાખી શકાતી હોય, પરંતુ તેજ પડેલો ગોળો સુવર્ણનો હોય તો, તરતજ તે લઇ સુખ માને. તે સુવર્ણ ધન દુઃખોત્પાદક અને મૃત્યુકારક હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ દુઃખરૂપ વેદનાનું પણ તેને સ્મરણ

નથી રહેતું, તેજ પ્રમાણે મૂર્તિને વિષે જેને ભાવના છે, તેને પ્રત્યક્ષ ઇશ્વરરૂપપણું, અને તે પણ ન દુઃખપ્રદ કે ન મૃત્યુકારક હોવાથી તે વિશેષ તેઓને સુખનો અનુભવ કેમ નહિ આપે ? એથી ભાવ એજ પ્રાધાન્ય છે. મનની ભાવના વડેજ કર્તાપણું, અકર્તાપણું આદિ લઇ આ તમામ જગત પ્રપંચની ઉત્પત્તિ અને માનસિક કર્મની અર્થ સાધકતા સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. ભાવના નિરંતર ઉઠયા કરવી એજ મનનો સ્વભાવ, ધર્મ અથવા તેની ક્રિયા છે. અને અંતઃકરણની સાભાસ વૃત્તિ [એટલે ચેતનના આભાસ સહિત વૃત્તિ] નેજ ભાવના એવી સંજ્ઞા અપાય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિ બાહ્ય વિષયોને પહોંચીને પાછી ચક્રાકાર બની શુલાંટ ખાઇ પદાર્થના આકારને પહોંચે છે, તદાકાર બને છે. જેવી જેવી આપણી ભાવના થાય તેવે તેવે રૂપે બ્રહ્માત્મ તત્ત્વ વિવર્તને પામે એવો એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. બ્રહ્મમાં ભાવના પ્રમાણેજ તે તે પદાર્થોના આકારો સ્ફુરે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેઓનું કોઇ નિયત જુદું રૂપ મૂળે છેજ નહિ. માત્ર 'ભાવના' ભાવના રૂપજ છે. જે વસ્તુમાં કે વાતમાં સાચાપણાની ભાવના કે અધ્યાસ થયા હોય તે વસ્તુ કે તે બાબત વજ્ર કરતાં પણ અધિક દ્રઢ થઇ પડે છે. અને જે વસ્તુ મિથ્યા સમજાઇને બાધિત થઇ હોય તે વસ્તુ કે તે બાબત કાંઇપણ દ્રઢ ન લાગતાં શૂન્ય રૂપ થાય છે. સરસ્વતીચંદ્રના કર્તા સાક્ષર કવિ ગોર્વધનરામ માધવરાવ ત્રિપાઠીના અક્ષરમાં કહીએ તો પ્રીતિ અને વિશ્વાસ ખોટામાંથી સારો અર્થ શોધાવે; અપ્રીતિ અને અવિશ્વાસ સારા હેતુમાં ખોટાનું ભાન કરાવે.

જેમ નદીનો પ્રવાહ એક ચકરી તરંગરૂપ આકારને મૂકીને તરતજ બીજી ચકરી રૂપ આકારનું ગ્રહણ કરે છે તેમ ચિત્તની વૃત્તિ (ભાવના) પણ એક આકારને છોડીને બીજાનું અને બીજાને છોડીને ત્રીજાનું એમ નિરંતર ગ્રહણ કરતી રહે છે. [अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्व-भूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ य० वे० कठोपनिषद्] જેમ જગતમાં રહેલો એકજ અગ્નિ રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવાં તેવાં રૂપનો થાય છે,

તેમ સર્વ ભૂતની માંહ્ય તથા બહાર રહેલો એકજ પરમાત્મા રૂપરૂપ પ્રત્યે તેવાં તેવાં રૂપનો થાય એમાં જેમ આત્માને વિષે કહ્યું છે, તેમ એ વાત ભાવનાને પણ એમજ લાગુ પડે છે, અંતઃકરણની વૃત્તિ ચેતનના આભાસવાળી હોઇને [તાદાત્મ્ય સંબંધને પામીને] આત્માનો રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવાં તેવાં રૂપ થવાનો જે ધર્મ છે તે ધર્મવૃત્તિ [ભાવના] ને વિષે પણ તેવીજ પ્રતીત થાય છે.

જેમ જળ એજ સમુદ્ર, તથા ઉષ્ણતા એજ અગ્નિ છે, તેમ ચિત્ત મનની ભાવના એજ સંસાર છે. કર્તા, કર્મ અને કરણ; ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગ તથા દષ્ટા દશ્ય અને દર્શન; એમ નવ પ્રકારનો અથવા ત્રણ-ત્રિપુટી રૂપ સંસાર કેવળ એક ચિત્ત [ભાવના] રૂપજ છે. જેમ સુવર્ણ પરીક્ષક કટક કુંડલાદિ ઘાટ-આકારનો ત્યાગ કરીને તે સર્વ સુવર્ણજ છે એમ જાણે છે, તેમ જ્ઞાની, વિવેકી પુરૂષ જગતમાં રહેલા ભુવનની તથા વનની વિચિત્રતાનો ત્યાગ કરીને તે સર્વ ચિત્તભાવના રૂપજ છે એમ જાણે છે. [चित्तं जगन्ति भुवनानि वनान्तराणि संलक्ष्यते स्वयमुपागतमात्मभेदैः । केयूरमौलिकटकैश्च लसत्स्वरूपं त्यक्त्वैव कांचनधियैव जनेन हेम ॥ यो० वा० उ० प्र०]

જેને ભાવ નથી શ્રદ્ધા નથી તેના આગળ પ્રત્યક્ષ પણાથી પણ શું? [नास्ति मूलमनौषधम्] વનસ્પતિ ઔષધ રૂપ છે, અને તેને વૈદ્ય જાણે છે, છતાં આયુર્વેદમાં પ્રમાણ છે કે જેને શ્રદ્ધા નથી ભાવ નથી, તેને દવા આપવી નહિ કારણ કે રોગીને જેના પર શ્રદ્ધા હોય છે તેનાથીજ સારૂ થાય છે. એમાં કોઇકને એવી શંકા થાય કે અગ્નિ પ્રત્યક્ષ થાય અને શ્રદ્ધા ન હોય તો પણ દઝાય છેજ. પરંતુ તે પણ બનતું નથી, તે યોગીઓ જાણે છે. અને તેથીજ [तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ श्रीगी. अ० ६-४६ योगस्थः कुरु कर्माणि अ० २-४८] યોગને વિષે સ્થિત થઇ કર્મને કર એમ પરમાત્માએ શ્રીમુખે કહ્યું છે.

સ્વાભાવિક સદ્‌ગુણ વિનાના માણસો બધે ઠેકાણે વિવેક રાખી શકતા નથી. ઇશ્વર તો અજાણ્યે ઠોકર ખાનારના પગમાંથી પણ લોહી કાઢે છે. અને અવિકવેના ફળ જાણે અજાણ્યે, દેખીતા કે અણદેખીતાં પણ સવ જમીનમાં પોતાના મૂળ નાખે છે. એનુંજ નામ **સંસ્કાર** છે. ફળ દેખાયે અજ્ઞાની માનવ કારણ ન સમજાયાથી સંસ્કારો તરફ દુર્લક્ષ્ય થઇ ગયેલું છે તે ન જોતાં ઇશ્વરને માથે આરોપ મૂકે છે, અને પોતાનો પાછલો અવિવેક ભુલી જાય છે. અથવા તો તે અવિવેક અને તેના ફળનો સંબંધ જોઇ શકતાં નથી એ વિપરીતાભાસનો પારમાર્થિક દશાનો સિદ્ધાંત.

એ ઉપરથી વિચારતાં, આપણે આપણા **બુદ્ધિવાદને—તર્કોને** સ્થાન નજ આપી શકીએ. આપણે આપણો ધર્મ જે સર્વ ધર્મોમાં મહાન્ છે; જેને, રોમ, ઇરાન, નેસ્ત, બેબિલોન અને ઇજીપ્ટ વૃદ્ધ માનતા અને **પાશ્ચાત્ય મહાપંડિત મેક્સમુલરે** પ્રશંસા કરેલી છે. તેને આપણે શ્રદ્ધાથી માનવો જોઇએ જ્યાં લગણ શ્રદ્ધા ન ધરીએ ત્યાં લગણજ શંકા, શ્રદ્ધામાંજ સર્વ ક્રિયાનો **સતી ધમનો** સમાસ અને એ ક્રીયા તે,-

—સપ્તપદી—

સપ્તપદીમાં **કેવળ** પ્રેમ અથવા **ફરજ**-પરિવર્તન રૂપ ધર્મનો ત્યાગ કરીને ધર્મનાંજ તત્વોથી, જે પ્રમાણે કામવાસનાથી રહિતપણામાં સંસ્કાર કર્યાં તેજ પ્રમાણે સમાપ્તિ કરી જગતદ્વંદ્વ હોવાથી સ્ત્રી પુરૂષ ઉભયથી એકાર્થતાની સિદ્ધી હોવાથી ધર્માર્થ કામ કાર્યોમાં યજ્ઞમાં હોમમાં અને દાનમાં, સુખમાં અને દુઃખમાં જે કાંઇ હશે તેમાં સંતોષ પામી સંતોષ આપીશ.

एको देवः सर्वभूतेषु गुढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेतः केवलो निर्गुणश्च ।

એક અદ્વિતીય આત્માદેવ, સર્વ શરીરોમાં ગુઢ થઇને રહ્યો છે તથા સર્વવ્યાપી છે, સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા છે, પુણ્ય અને પાપ રૂપ સર્વ કર્મોનું ફલ આપનાર છે, બુદ્ધિ આદિક સર્વ સંઘાતનો

સાક્ષી છે અને ચૈતન્ય રૂપ છે—આ શ્રુતિ સ્થાવર જંગમ રૂપ સર્વ શરીરોના સંબંધવાળા એક નિત્ય વિભુ આત્માને કથન કરે છે, અને [पतिरेव प्रभुः स्त्रीणाम्] એકજ એ પતિ છે.

ચરૂ ભક્ષણ.

ઐકયતા સપ્તપદીથી આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરીને ચરૂ ભક્ષણમાં સમાનતાનો ત્યાગ કર્યો. જેને પોતાના પ્રભુ રૂપ ગણ્યા તેનાથી પહેલ્લાં ભોજન હોયજ નહીં, એ સર્વ કોઇ સ્હમજી શકે, પણ ધર્મ ક્રિયામાં ધર્મ શાસ્ત્રનું વચન પ્રમાણ માનવું, એ મુખ્ય ધર્મ હોવાથી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર પ્રથમ વરરાજા વધૂને પ્રાશન કરાવે છે, અને પછી પોતે પ્રાશન કરે છે, એમાં જે સપ્તપદીમાં સ્ત્રીએ એકજ ધર્મ માન્યો, એથી એ સ્ત્રીને વર પોતે, મંત્રથી પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે. પ્રથમ પ્રાણનું દાન કરે છે, અને પ્રાણ અર્પણ કર્યાબાદ માંસ અસ્થિ અને ત્વચાનું દાન કરે છે અને સ્ત્રીની સાથે એ પ્રમાણે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષરૂપ ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થ સાધી શકાય છે, એમ ફલિતાર્થ બતાવી આપે છે, પણ એમાં સમાનતા બતાવી નથી. સૃષ્ટિમાં સમાનતા, વિકાશનો વિરોધ કરે છે, સૃષ્ટિમાં મહાન્ તત્વો તે સૂર્ય અને ચંદ્ર એનાથી એ બન્ને દેવોથી—મન અને આત્માથી સૃષ્ટિ છે, એ બન્ને તત્વોમાં અસમાનતા છે, એજ ઉદય છે. સમાનતા, એ સર્વ નાશ છે. એમજ સ્ત્રી અને પુરૂષ એમાં સમાન ધર્મ નજ ઘટી શકે, પથમ સ્ત્રીને, [ચરૂભક્ષણ થયું તે હવે સ્ત્રીથી પ્રથમ ભોજન નજ થાય. પ્રીતીસહ ભોજન એકજવાર તે હવે બીજીવાર સાથે એક પાત્રમાં ભોજન નજ થાય એમ સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મ નિરૂપણ કર્યા અને એજ પ્રમાણે.

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते, परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।
पुरुषार्थ एव हेतुः न केनचित्कार्यते करणम् ॥

सांख्यतत्व कौ० का० ३१.

यथाहि बहवः पुरुषाः शाक्तीकयाष्टिक धानुष्क कार्पाणिकाः कृतसंकेत, परावस्कदनाय प्रवृत्ताः तत्रान्यतमस्याकूतमवगम्यान्यतमः प्रवर्तते प्रवर्तमानस्तु शाक्तिकः शक्तिमेवादत्ते न तु यष्ट्यादिकम्, एवं याष्टिकोऽपि यष्टिमेव न शक्त्यादिकम् पुरुषार्थ एव हेतुः न केनचित्कार्यते करणम् ।

રાજ્ય પ્રાપ્તિમાં પુરૂષાર્થ એજ હેતુ છે, એમાં બધાએ સાથે મળી સૌ-સૌએ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાનું સ્થાન લેવું જોઇએ. અને એમ સાથે રહીને ધ્યેય એકજ રાખી પોતાનો ધર્મ બજાવે તો ધ્યેય વસ્તુ મેળવી શકે છે, તે પ્રમાણે જેનો જેનો અધિકાર, જેમ રાજ્યમાં રાજા તરફથી તેમ સમ્રાટ રૂપ ઇશ્વર તરફથી; જેવો જેવો પ્રાપ્ત થયો હોય તે ઇશ્વરરૂપ ધર્મનું પ્રતિપાલન કરવાથી શ્રેય સાધી શકાય છે, એમાં સંશય થયા કરે ત્યારે संशयात्मा विनश्यति એમાં આપણે આપણીજ ઉન્નતી સાધી શકતા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. એથી શંકા કરતા કરતા આપણી ઉન્નતિ નથીજ થતી અને આપણા વાસ્તે શંકા આવી પડે છે, એને વાસ્તે એક શંકાનો ઉલ્લેખ કરવાથી સમગ્ર શંકાનો ઉદ્ભવ નજ પામે એ હેતુથી જગત્‌ના કર્તા બ્રહ્મમાં જે-આપણને શંકા થાય અને તે શંકા ખોટીજ હોય તો પછી એમ દરેક શંકા ખોટીજ ઉદ્ભવે છે એ સિદ્ધ થાય છે.

પુરાણમાં શ્રીમદ્ ભાગવત આદિમાં तृ० स्कं० अ० १२ શ્લોક २८

वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयम्भूर्हरतीं मनः ॥

બ્રહ્માને પોતાની પુત્રિ પર મોહ થયો, એમ વર્ણન કર્યું છે એમ પુરાણમાં જે કથન છે, તેજ વેદમાં છે અને પુરાણમાં અર્થ ગૌરવ વિશેષ છે, વેદમાં જે ન સહમજાય તે પુરાણમાં સહમજાય છે. વેદમાં અને પુરાણમાં અંતર નથી આપણાથી ન સહમજાય એથી આપણે પુરાણમાં છે તે વેદમાં નથી એમ માની લઇએ છીએ, હવે એનું એજ વાક્ય વેદમાં છે. ઋગ્વેદમાં—

पिता यस्त्वां दुहितरमधिष्कन्–

આ પ્રમાણે છે, એજ પ્રમાણે ઐતરેય ब्राह्मणः વિગેરે ગ્રંથોમાં છે. એથી પુરાણ એ વેદજ છે, આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. એથી બ્રહ્મમાં શંકા થાય અને એને વાસ્તે પુરાણ પર શંકા કરીએ એટલે વેદ પર પણ શંકા આવી અને આ શંકા, કરીએ ત્યારે એના કરતાં સૃષ્ટિક્રમની શંકા મ્હોટી મનાશે કારણ બ્રહ્મદેવનો તો મનોભાવ થયો. પણ સૃષ્ટિના ક્રમમાં તો આ શરીરના બે ભાગ થયા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થઇ સૃષ્ટિ; મન કરતાં એમાં મહાન્ દોષ, એથી આપણે એકજ ઇશ્વરની સૃષ્ટિ અને એમાં પુરૂષ તે પુત્ર અને સ્ત્રી તે પુત્રીજ ગણાય.

પણ આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે એજ પ્રમાણે તો આપણા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થતી જુ–આદી અનેક પુત્રીઓ આપણે પણ માનવી પડે એ આપણે માનતા નથી તો બ્રહ્માના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયલી તેને આપણે કેવી રીતે માની દોષ આરોપણ કરીએ. એ પુરાણના દ્રષ્ટાંતે બાધ, અને વેદની દ્રષ્ટિથી વેદ પ્રજાપતિને જગતનું ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે છે અને એમાં રહેલી જે શક્તિ તે સ્ત્રી વાચક હોવાથી એમાંથી ઉત્પન્ન થવાથી પુત્રિ રૂપ માનવામાં આવે છે, એમ શાસ્ત્રથી શંકાનું નિરસન થઇ શકે છે.

એકી બેકી. (પંદર પૈસા)

मा हिंस्यात् सर्वभूतानि इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रं अग्निषोमीयं पशुमालभेत इति, विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते ॥

આ વેદ પ્રમાણે હિંસાનો બાધ અને હિંસા યજ્ઞમાં કરવી એમ બે સિદ્ધાંત મળે છે, એનો જ્યારે બીજા વાક્યોથી સમન્વય કરીએ છીએ ત્યારે આપણી સ્વાભાવિક વૃતિ બળવાળી હોવાથી જેના સંસ્કાર પૂર્વ જન્મનાં હિંસા યુક્ત હોય એને હિંસા તરફ સહજ વૃત્તિ હરહમ્મેશ રહ્યા કરે છે. હવે એને જ્ઞાન થાય અને

હિંસાથી ધીરે ધીરે શાંત થાય એને વાસ્તે એને મર્યાદિત હિંસાનું કથન છે, એ જ્યારે એની વૃત્તિથી હિંસા તરફજ વળે અને યજ્ઞ કરે ત્યારે હિંસા થઇ શકે એથી એ માર્ગે ધીરે ધીરે વૃત્તિ શાંત થાય એથી સર્વને હિંસાયજ્ઞ આવસ્યકજ છે, એમ નથી અને યજ્ઞમાં થતી હિંસા હિંસા રૂપ નહીં હોવાથી પૂર્વ જન્મના સંસ્કારોમાંથી સ્વાભાવિકિ વૃત્તિને વાળવા સારૂ માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. અને એથી તેનું શ્રેય કર્યું છે એમ આપણે નિરંતરની હિંસા કરીએ છીએ. પણીયારામાં, ખાંડણીઆમાં, ચૂલામાં ઘણી હિંસા થાય છે, એમ હિંસા થયા કરે છે પણ જેમ વ્યાપારી લોક વ્યાપારમાં સરવઇયા પરથી નફો તોટો કાઢે છે તે પ્રમાણે–જીવનને વાસ્તે જીવનમાં એવી ઘણી હિંસા થાય છે પણ તે હિંસા હિંસામાં ગણી નથી કારણ એ જીવનથી ઘણાં પરોપકાર પારકાને જીવાડી શકાય છે. એથી મહાન ધર્મમાં સ્વલ્પ અધર્મ સમાઇ જાય છે, આપણે જ્યારે સમાજમાં મેળામાં સ્પર્શાસ્પર્શને જાળવી શકતા નથી ત્યારે આપણને એમ વિચાર આવે છે કે સ્પર્શ કરવામાં દોષ છે, એ જોવા કરતાં દોષ નથી એ જોવું વધારે શ્રેયસ્કર છે, એને વાસ્તે આપણા મહર્ષિઓ अतिजनसमारंभे स्पर्शदोषो न विद्यते ઘણા માણસોના સમારંભમાં સ્પર્શ દોષ નથી એમ કહે છે એથી એમાં સ્વાર્થ સમાયલો છે, એમ આપણને વિચાર આવે છે પણ એમાં સ્વાર્થતા નથી. આપણું શાસ્ત્રબળ અગાધ છે, એમાં સ્વાર્થતા નથીજ એમાં પોતાની મેળે પોતાની મર્યાદામાં રહી પોતાનો ધર્મ સ્વેચ્છાથી પાળે તેની મરજી અને ન પાળે તેને બલથી મનાવતો નથી, આપણા ઘરમાં એક સર્પ ગોળીમાં પડયો હોય તો તે પાણી પી શકતા નથી પણ નદીમાં હજારો સર્પ હોય છે છતાં તે પાણી, પીવામાં સંકોચ આવતો નથી કારણ એનાથી નુકશાન થઇ શકતું નથી. નદીનાં જળનાં અમૃત પરમાણુ આગળ સાપનાં ઝેરી પરમાણુ ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં વ્યાપ્ત હોવાથી ઝેરને એ અમૃત બનાવે છે અને ઘરમાં, ગોળીમાં સર્પનું ઝેર જળનાં પરમાણુથી અધિક વ્યાપ્ત હોવાથી જળનાં અમૃત પરમાણુને ઝેરી બનાવે છે. એજ

પ્રમાણે એ સિદ્ધાંતથી આપણો મહાન ધર્મ છે. અને એથી પૂર્વ જન્મના સંસ્કારના યોગે કોઇક ફેરો આપણી સ્વાભાવિક વૃતિઘુત તરપ વળી જાય ત્યારે એમાંથી આપણને હાની ન થાય અને પરિણામે લાભજ રહે એને વાસ્તે ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મમાં સ્ત્રી સાથે હિંસા રૂપ યજ્ઞની માફક અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. એમાં ઘુતનો નિયમ, ઘુતનો અધિકાર આપવાથી ઉત્તરોત્તર હોડથી બનાવ્યો છે. પ્રથમ એક બીજીવાર બે ત્રીજીવાર ચાર અને ચોથીવાર આઠ એમ ગણતાં ૧૫ પૈસા પૂરા થઇ રહે છે એથી રૂઢિનાં જ્યાં લગણ યથાર્થ સ્વરૂપમાં ધર્મશાસ્ત્રથી દોષની પ્રતીતી ન થાય ત્યાં લગણ ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી.

સંસ્કાર સિદ્ધિ.

આ સંસારમાં નાના પ્રકારનાં વિષયોથી મનમાં અનેક ઉર્મિઓ ઉભરાય છે. એક શાંત પામતાં પહેલ્લાં બીજી ઉર્મિઓ સમુદ્રના તરંગોની માફક ઉભરાયા કરે છે એમાં પરમ શાંતિ આપનાર સંસ્કાર છે વિષયોથી મન વિરામ પામવું જોઇએ. એ વિરાગ વનમાં બેસવાથી સંધાતો નથી.

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणाम्। गृहेषु पंचेन्द्रियनिग्रहस्तपः।

પણ ગૃહસ્થાશ્રમી, એ સાધી શકે છે. એજ તપસ્વી છે એજ યોગી છે ગૃહસ્થાશ્રમજ જીવનનું સાધન છે, એમાંજ પરોપકારની પ્રતીતી થયા કરે છે તીતીક્ષા પણ એજ અનુભવાવી શકે છે, એથી ઇશ્વરે દયાળુ પરમાત્માએ આપણામાં, સંસ્કાર પાડયા છે મનુષ્ય તે મનુષ્યજ ભલે કોઇને મનુષ્યત્વથી રહિત મૂર્ખ જોઇએ પણ એ મૂર્ખજ **સરસ્વતીના સંસ્કારે મંત્ર શક્તિથીજ** મહાન **કવિ કાલીદાસ થઇ ગયા** એ આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે.

આશીર્વાદ.

જ્યારથી આપણે ઉત્પન્ન થયા, ત્યારથીજ ક્ષયિ; ક્ષય થનારા વિનાશી, અને ઇશ્વર તે અવિનાશી તે અવિનાશીજ. આપણે અલ્પજ્ઞ અને તે સર્વજ્ઞ. આપણે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કાંઇક પણ કરવાને

સમર્થ નહીં. અને ઇશ્વર સર્વ તંત્ર સમર્થ कतुमकर्तुं अन्यथा कर्तुं समर्थः स एव इश्वरः એથી આપણે ઇશ્વરથી મળેલા સર્વ ફળોમાં શરીર ફળને પ્રાધાન્ય માનીએ છીએ. ગાય ગમે તે ભક્ષણ કરે તો પણ ગાયજ. આંબાની કેરીમાં કીડા પાકતા હોય તો પણ તે કહેવાવાની તો કેરીજ આપણે ગાય મુકીને ગધેડાને ધુઘરી બાફી ખવડાવવા ન જવાના તે નજ જવાના. લીમડાની લીંબોળી મીઠી હશે પણ તેને કેરી નજ કહેવાના એ જગતના ન્યાયે આપણો ન્યાય, આપણો વ્યવહાર આપણા વિચારથી ભલે બદલાતો હોય પણ, એથી કાંઇ જગત ન્યાય ન મૂકે તે નજ મૂકે, જગત્ તો એ વિશ્વાસ પરજ, આપણે આપણો વ્યવહાર વિશ્વાસથીજ ચલાવીએ છીએ. આપણે આપણી બુદ્ધિથી આપણે અલ્પજ્ઞ અને આપણી બુદ્ધિ પરિણામી એથી ક્ષણે ક્ષણે નીર્ણય કરવા બેસીએ-તો પણ સર્વજ્ઞતાના અભાવે નીર્ણય નજ કરી શકવાથી વિશ્વાસ પરજ આધાર રાખવો પડે છે. આગગાડીમાં બેસીને જઇએ ત્યારે ડ્રાઇવર સાવધ છે, કે અસાવધ છે, એ આપણે પૂછતાએ નથી. તાર મૂકાવા જઇએ અને રૂ. ૨) આપીએ. પણ એ કેમ બન્યું ટકોરા કર્યા એટલામાં તાર મૂકઇ ગયો એ-પણ પૂછતાં નથી. આપણો જેમાં ગાડીમા તો નાશ થવા સંભવ છે તેમાં પણ વિશ્વાસજ રાખીએ છીએ-તો-પછી આપણે આપણી ધાર્મિક ક્રિયામાં અવશ્ય વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ. એથી સમ્પૂર્ણ આશીર્વાદરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ છે.

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॥
मन्त्रार्थाः सफलाः सन्तु० विश्वासेन तु कौन्तेय ।
[आशीर्वादाश्च सिद्धानां] पूर्ण सर्वं भविष्यति ॥

इतिश्रीद्विवेद्युपनामक श्रीउमाशंकरात्मजेन तापीशंकरशर्मणा संगृहिता पाणिग्रहणसंस्कारपद्धतिः समाप्ता ॥

हरिः ॐ तत्सत् ॥

॥ अथ दंपत्योराशीर्वादमंत्राः ॥

परशुरामतनुजेन "जगन्नाथेन" शर्मणा ॥

दंपत्योर्दीर्घमायुश्च कल्याणं प्रार्थ्यते सदा ॥

गौरीपुत्रं स्वर्णाभं निलग्रीवं मातंगास्यं देवानां प्राराध्य स्तोत्राणां स्तुत्यं ग्रामेऽरण्ये ॥ राजद्वारे तोयेऽग्नौ संग्रामे वा विघ्नोपच्छेदार्थं वीरं तं सर्वत्र स्थाने भक्त्याहं वंदे ॥ पूर्वं ब्रह्मान्डं पिंडं पृथिव चापस्ते-जो वायुश्चाकाशं पातालं ब्रह्मासावित्रीविष्णुर्लक्ष्मीः ॥ एतान् वंदे रुद्रं पार्वत्या युक्तं बुध्या सिध्या च क्रीडंतं नित्यं भोगैः काश्मीराभं विघ्नेशं ॥ १ ॥ नागेंद्रास्यं नित्यं नृत्यं नागाधीशारं कारं कारं सारं सारं स्तोत्रं वृंदाराणां मंदारं ॥ सिंदूराभं वंदे नित्यं नित्यानंदं श्रेयोर्थी भूयो भूयो ध्यायं ध्यायं गौरीपुत्रं हेरंबं ॥ २ ॥ ये दैवज्ञाः प्राज्ञास्ते सर्वे ज्येष्ठं हेरंबं सत्पुत्रं श्रीशंभोः गौर्याः स्मारं स्मारं स्तुत्वाऽभ्यर्च्य ॥ वामं सर्वेषां कार्याणां सिद्धिं प्राप्तास्तं देवाद्यं पाणिग्राहे शास्त्रारंभेऽहं वंदे ॥ ३ ॥ स्वस्ति श्रीमदवृद्धाद्याः पुण्याघस्त्राऽदित्याद्याः सर्वे वाराः अश्विन्याद्यैः पुण्यैर्नक्षत्रैर्युक्ताः ॥ विष्कुंभाद्या योगाः कर्त्तव्यैः संयुक्तां दंपत्योः कामक्रीडार्थं कामक्रीडा छंदः काम्यं भूयात् ॥ ४ ॥ मार्त्तंड-स्तारानाथः क्षोणीसूनुः मूनुश्चेंदोर्वागीशो दैत्याचार्यश्छायापुत्रो राहुः केतुः ॥ नक्षत्रैरश्विनाद्यैस्तारायुक्तः स्वामी सर्वे देवाः सुकल्याणं वो नित्यारोग्यं लक्ष्मीमायुः ॥५॥ माकांते पक्षस्यांते पर्याकाशे देशे वासी वक्त्रं कांतं वृत्तं पूर्णं चंद्रं मत्वा रात्रौ चेत् क्षुत् क्षामः प्रातर्नरः खेटो राहुः प्राद्यात् क्रूरस्तस्मात् ध्वांक्षे हर्म्यस्यांते सज्यैकांते कर्त्तव्याः ॥६॥ मत्स्यः कूर्मः क्रोडः सिंहो भितेस्त्राताः पापघ्नो रामो विप्रो रामः सीतेशः कृष्णो बौद्धः कल्की ॥ रूपैरेतैर्विश्वत्राता लक्ष्मीनाथो दिग्पालाः

सश्वद्दंपत्योः प्रेमात्यंतं कल्याणं कुर्वंतु ॥ ७ ॥ देवं वंदे गोविंदं विश्वेशं वेदानंतं तं गोपी गोपीतं खेलंतं राधालिकैः शोभितं ॥ कालिंदीकल्लोले लोले तासामास्यं पश्यंतं वंदे वंदे पथ्यातोये गंगानीरं बिभ्रंतं ॥८॥ लक्ष्मीकांतो विश्वाधारो गोपीनाथो वैकुंठे शोभास्पद्वासा स्तोष्णीषो विश्वेशो वै सर्वेषां ॥ सद्वित्तानं विद्याजिव्हः श्रीकांतो गोपालेशः क्षीराब्धेर्नोमातास्तद्विष्णुर्दैत्यारिः श्रीसिद्धः ॥ ९ ॥ लक्ष्मीनाथं पापस्यान्तं मत्सं कूर्मं वाराहं सिंहाकारं खर्वं रामं कृष्णं बौद्धाख्यं कल्की ॥ ईच्छाविष्णुं ध्यायं स्वांत्यंतं वाचाले रुद्रं ब्रह्मा द्यैर्देवैर्वंदे नित्यं मांगल्यार्थे स्तोतव्यं ॥ १० ॥ लक्ष्मीकांतं शुद्धानंदं मेघश्यामं श्रीवत्सांकं गोविंदं निलग्रीवं विश्वाराध्यं श्रीशंभुं ॥ देवं श्रेष्टं त्रैलोक्येशं पद्मावासं ब्रह्माणं एतान् वंदे सर्वत्रास्यं भूरिप्रिये दंपत्योः ॥११॥ द्वारावत्यां विप्रैर्नित्यं स्तोतव्यं तत् श्रीमंतं भक्त्या ईडये स्वस्थे नीरे स्नात्वा तीरे गोमत्याः॥ लक्ष्मीनाथं विष्णुदेवं वंदेऽनंतं गोविंदं वारं वारं विश्वाधारं सारं सारं संसारं ॥१२॥ कुंभार्धाकारं ताम्रं पात्रं मूले छिद्रं कुर्यात् स्वस्थे तोये कुंडे न्यस्तेस्तस्मिन् पूर्णे नाडिः स्यात् स्थूलाल्पत्वादेयं स्यात् भद्रा षष्टिर्योज्या रात्री षष्टिर्वर्णाः सर्वे दीर्घाः श्लोकोयंवा तत् षष्ट्याः ॥ १३ ॥ गौरीकांतं गंगाधारं लोकाधीशं कैलाशे रम्यावासं कालस्यांतं कर्पूराभं भस्मोद्भूतांगं ध्येयं देवं भीमं भर्गं सर्वं रौद्राख्यं नित्यं नौमि प्रालेयांसोस्त्वेकं बिंबं बिभ्रंतं ॥ १४ ॥ नीलग्रीवो देवा श्रेयाः प्रीतिं देयादन्योन्यं यस्यार्धा भूभृत् कन्यां निरभ्राती क्रीडंती ॥ बालश्चंद्रोऽलंकारो कंठेहारो भोगींद्रो गंगानिर्माल्ये भाले नेत्रे ज्योतिर्दीप्तिर्दंपत्योः ॥१५॥ लीलारंगभ्रंगश्रेणि रंगद्वेषी कल्याणी वाणी रूपा स्तुत्या नित्यानंदा

ऽनंदासश्रेणी ॥ सद्यो दद्यात् विद्यालक्ष्मी माद्या मेघश्रीरूपाद्या द्विधा दुर्गा दुर्गा गर्गादिभ्यो नावद्यम ॥ १६ ॥ देवात्मानं विश्वेशं लोकालोकं सुश्लोकं लोकाराध्यं नैकाकारं नीरे जातं मार्त्तंडं शांत्यै शांत्यै चिंत्यं चिंत्यं वंदेहं वारीजायाः पत्योर्दिव्यं तेजः श्रीशं प्रीत्यै सप्ताश्वं सूर्यं ॥ १७ ॥ आदौ गोत्रं शुद्धं शीलं सामर्थ्यं विद्यावित्तं प्राधान्यं ज्ञातिश्रेष्ठं सर्वांगाणांऽत्राधैक्यंच ॥ वीक्ष्यायुष्यं सामुद्रैश्चिन्हैः प्राधान्यैः संयुक्तं नोदूरं नोऽसुरं भर्त्तारं स्त्री युंज्यात् ॥१८॥ नासन्नं नक्षीणं नोदुष्टं नोवित्ताढ्यं नैकस्थानस्थं वृत्याहीनं क्लीबं काणं कुब्जं पंगु ॥ पातित्यैर्दोषैः पुष्टं हीनांगं गोत्राभ्यां षष्ठं पित्रोर्हित्वा कांताश्रेयार्थं कांतं शश्वत् जह्यात् ॥ १९ ॥ तद्वत्कांतानां गोत्रे मातुर्गोत्रे पिंडानिर्वृत्ता सामुद्रैश्चिन्हैर्युक्ता नोशीलान्या कर्त्तव्या ॥ नोलंबोष्ट्री नोपिंगाक्षी नोहीनांगा सक्रोधा सलग्नभ्रूकेशाधा भ्रात्रा हीना नात्रग्राह्या ॥ २० ॥ पाणिग्राहः श्रीमार्तंडे कौवेरीप्राप्ते फाल्गुणे मीनं हित्वा तद्वन्मेषं चैत्रे पौषे कृष्णेऽर्धे वैशाखे ज्येष्ठेप्याषाडाद्ये त्र्यंशेऽर्ककर्कस्थेप्यादित्ये श्रेष्ठः प्रोक्तः स्त्रीणां मुख्यैर्भूमिदेवैः ॥२१॥ आद्ये सार्धे द्वे वर्षे जन्माह्रां स्त्रीणां शुद्धी दाता स्वामी सोमो पश्चाद्गंधर्वस्तासां नाथेन ॥ त्वां शुध्यंपाणीं यच्छती तस्मान् भुञ्जन्वन्हेस्त्वामिस्त्वं सर्वा संप्राप्ता दत्ता भर्त्तुर्भोग्या ॥२२॥ जन्मान्होष्टाब्दः शुद्धा गौरीनाम्नी गौरीतुल्या दातुर्देया भर्तुर्भोग्या स्वर्याता तस्याः पश्चात् रोहिण्याख्या गोभिर्वर्षैर्दिग्भिः कन्या स्यात्तां दत्वा सर्वेषां दानानां पुण्यं दातुः प्रोक्तं ॥ ३ ॥ एवंपूर्वामन्हः शुद्धिं संलक्ष्याथो लग्ने शुध्यर्थत्वं मध्यान्हं यावत् घस्रं शस्तं कृत्वा रात्रीमध्यायां रात्रौ नाड्यौ द्वे हित्वा कृष्णां पाणिग्राहे ग्राह्या षष्ठे

प्राधान्यात् सूर्यास्तात् गृह्णीयात् ॥२४॥ संध्यालग्नं शस्तं स्यादस्तं-कीर्णानां वैवाहार्थं पंचांगैः शुद्धं यावत खेटो रेणुर्मुख्या ॥ दीनं पंचांगाद्यं शुद्धं मूर्त्यंऽष्टारिस्थं चन्द्रं हित्वा कैश्चिद्विप्रैः भौमोवर्ज्यो शुक्रोष्टारिस्थः ॥ २५ ॥ घातुषष्ठीष्टारम्यां वाणीमुख्यं यंत्रं शास्रं लग्नं दद्यात कुंडे निक्षिप्यैनां श्रेयः संपूर्णां प्रीतिमायुः पुत्रान् सौभाग्यं वित्तं पूर्णं मिष्टं चान्नं कीर्तिः कुर्याद् दंपत्योः ॥२६॥ श्री देवक्याः पुत्रं गोपीकांतं रामं श्यामं पीते वस्त्रे खड्गे शंखे चक्रे पद्मे कौमोदिक्यां ॥ अभ्यासे महान्तारं दैत्यानामर्थोपेतारं राजिश्यंते त्रैलोक्याधीशं तं सौख्यार्थं वंदेहं ॥ २७ ॥ दद्याद्दंपत्योः कल्याणं मूर्त्तिःसर्वे सत्वं सारंगे गोपीनेत्रे प्रीत्यै कांता निश्रिता यस्याः ॥ वामांगे संलग्नं शृंगीराजत् विद्युत् वल्ली वा मेघे वा कालिंदीतोयेहं श्रीशं वंदे ॥ २८ ॥ सावित्रीशो लक्ष्मीकांतो गौरीनाथो दिक्पालो विश्वेशः पूषाचंद्रो भौमः सौम्यो वाणीभर्त्ता ॥ शुक्रः क्रोडो राहुः केतुर्नक्षत्रैरश्विन्याद्यैः कामं मोक्षं धर्मं चार्थं यच्छंत्येते दंपत्योः ॥२९ ॥ इंद्राणींद्रे लक्ष्मीकृष्णे आदित्ये चंद्रे रोहिण्याग्रे ब्रह्मासावित्र्यै कल्याणं कुर्वंतु रुद्राणिभैः ॥ कृष्णापार्थे सीतारामे कामे प्रीति गंगांभोधौ यद्वत तद्वत् कन्याभर्त्रोः कांतेशं भागीरथ्याः ॥ ३० ॥ एवं वध्वोर्भव्याऽभव्येश्चिन्हैर्वीक्ष्यं संधायाथो संतानार्थं मेलाध्याये मैत्रीमालक्ष्येत् ॥ नाडीवेधं रक्षो मर्त्यं षट्काष्टं यन्मर्त्यो योनी मैत्री तारातिस्रो बाणाः-सप्ताख्यास्त्याज्याः ॥ ३१ ॥ वित्तं रिष्फं गोबाणं वश्यावश्यं राशीनां वै कूटलयं दंपत्योः सर्वां मैत्रीं शुद्धां संचिंत्या ॥ मेलाध्यायेऽध्याये चान्ये योगाः प्रोक्तास्तांस्तत पश्यं पाणिग्राहे पत्याग्नौ पाणिं संपीड्यात् ॥३२॥ ब्राह्मो दैवार्षः प्राजापत्याश्चत्वारोढाहाः पुण्याः पुण्यैः

प्राज्ञैः पूर्वैः पुंभिः प्रोक्तास्तेनो सप्त ॥ त्रिघ्नान् त्रिस्त्रिघ्नान् त्रीद्वि-घ्नान् त्रीन्वस्यान् प्रत्येकं श्रेण्या पुण्यैः पूर्वान् पापान् पातुं पुष्टा ॥ ३३ ॥ ते चत्वारः पुण्ये देशे पुण्ये काले पुण्येऽन्हि प्राप्ते प्रावः कन्यां संभूष्य तां तस्मै दद्यात् ॥ दैवे दाक्षिण्या मार्षे गोयुग्मं दत्वा प्राजापत्ये धर्मो वा संगे सालंकारां गां दत्वा श्रेयः स्यात् ॥ ३४ ॥ द्रव्यादानात् क्रव्यादो गांधर्वोऽन्योन्यप्रेम्णा युद्धादेवारीणां कन्यां शुद्धां प्रोन्मत्तां क्रोशंतीश्छद्मा हत्वा पैशाचः पापिष्टो ह्येतेषां मायीनां नोकालो नोलग्नं नोलग्नांशाः प्रोक्ताः ॥ ३५ ॥ तज्ञा पापाचाराः अन्या येदुष्टास्ते जातिभ्रष्टाभिः प्रव्रज्ञाभिः कांतानुष्णूनुत्पश्यंतो ॥ अग्रे सर्वावश्यां स्त्रीन्नो पक्षे ब्रह्मादिस्तंबांतं नैवध्याये सद्गर्ते क्षेप्तारः ॥ ३६ ॥ अथोद्भूतानां दैत्याऽदित्याचार्याच्छायाब्राणां दिक्चंद्रान् घस्त्र संक्रांते साम्यं सिंहे नीचे च क्रान्तेप्यंत्रे घेष्टां ॥३७॥ विद्धं दंपत्योर्नक्षत्रं दग्धं विद्धं क्रूरेणाक्रांतं क्रूरैर्मुक्तं नेंदोर्भोग्यं निर्मुक्तं वा ॥ षण्मासं राव्हाक्रांतं पंचोत्थातैर्भूमीदैवैर्यामोद्भूतैर्जुष्टंभानोर्त्रि-साख्यं स्वं जह्यात् ॥ ३८ ॥ सूते जायापत्यो राशौलग्ना दंध राशी भोगोलीवर्ज्यं मासं घस्त्रं गह्वांतं तां ॥ तं पातं भद्रां किंस्तुघ्नं दर्श दर्शाद्यं क्रूरे वारेन्हिकालां होराख्यां खार्जुराख्यैर्द्युब्जेः ॥ ३९ ॥ न्यूनाधिक्यौ द्वौ मासौ नो शस्तौ दंपत्योर्लग्नं तावेतौं ॥ त्रीन्वारा-नेको घस्त्रोप्यः स्पर्श तद्द्वारो वा घस्त्रां स्त्रीं त्वज्जह्यात् ॥ ४० ॥ केचिच्छिष्टाः पूर्वाचार्याः धिष्णानां वेधे नाडिवेधे खार्जूरे खेटौ द्वौ रेखैकं तूर्ये तूर्ये ॥ नाद्यं युग्मे त्र्याख्यं पादं वेधं जल्पंतः प्रीतीलग्ने प्राज्ञा दैवज्ञां भव्यां शुद्धिं तंवंदे ॥ ४१ ॥ येके योगाः नक्षत्रैर्घस्त्रै-र्वारैर्योगैर्ये प्रोक्ताः प्राज्ञैस्ते सर्वे भ्रूणाद्यन्देशान् वंगानंगांस्त्य-

क्त्वा लग्नं प्राधान्यात् देशानां हित्वा मन्येषां ज्यो तेर्विद्भिर्निर्दोषं लग्नं ध्यायं देयं स्यात् ॥ ४२ ॥ त्रेवा गह्लांतो गोसंख्ये गोसंख्ये नक्षत्रांते संधे तूर्या तूर्या नाड्यो द्वेरिक्ता पूर्णांते ॥ एकामेकां नाडीं तूर्ये तूर्ये लग्नस्यांते जन्मन्युद्वाहे नेष्टांस्तां दूरं शश्वत् जह्यात्॥४३॥ नाडीवेधे मृत्युकाराण्यश्विन्यादीनि त्रिणी स्थानारोप्य रेवत्यंता न्येवा वेधोपि सर्पाकारान्येवं भानिद्वारिण्या भर्तुर्मध्ये स्त्रीन्पश्चात् पुत्राद्यानां नृणां पत्नी नैवालोक्यात् ॥४४ ॥ रिष्फे नोवित्त दिक्षष्टे नोपत्यं शत्रूनाथा राशीशान् हित्वा मित्रे केशान् वश्यान् शस्ता ॥ नेवं सिंहं हित्वा मर्त्यानां श्यास्तेयोद्भवास्तेषां भक्ष्याः सर्वे लिंहित्वा सिंहस्यैवं वश्यामैत्रीं ॥ ४५ ॥ दे मारामादे मादेदे रारा मामा देरा देरारा मामादे रारामा देदेवो ॥ मा मर्त्यो रा रक्षो वत्ते दैवज्ञोक्ते श्रेष्टाप्रीतिः स्वे स्वे मध्यो देमेवैरं देरेमारा मृत्युः ॥ ४६ ॥ अश्वेभाजाः सार्प्पाः सार्प्पाः श्वामार्जारो मेषोऽस्तु आखुर्गो काल्यो व्याघ्रः कालिसिंहो न्यकु मृगो श्वाकीशो बभ्रूकीशः सिंहोश्वः सिंहो धेनुर्द्विपच्छागः क्रमात्येषां योनिर्वैरां दंपत्योर्भृत्येशानां श्रेष्टाः गोवै व्याघ्रं कुंभीसिंहं वाजीक्काल्योः श्वानैणं बभ्रूणीसर्पैर्बद्धं वैरं कीशानां मेखैश्च ॥ तद्वत् मार्जाराणां गौरीसुनोर्वाहैः सार्द्धं तद्भृत्येशानां मेखैरन्योन्यं वैरं शश्वद्वर्यं स्यात् ॥ ४८ ॥ आपार्श्वे येच्छेत्केंद्रे सूतेस्तत्र सूखेटेंद्रोस्ते तत्कालं सर्वं मैत्रिं प्राप्ताः संत्यो दंपत्योः ॥ उद्वाहे श्रेष्टां मैत्रीं कुर्युक्भृत्याधीशानां चैतत्कालं पत्नीं भर्त्रशो मित्रे संख्याधिक्यां ॥ ४९ ॥ दैत्येंद्राणां देवेंद्रस्याप्याचार्यौ तौ द्वौ विप्रौ आदित्यक्ष्मापुत्रौ द्वौ राजन्यौ तद्वच्चंद्रो वैश्यः सौम्यः शूद्रः छायापुत्रो राहू संकीर्णा वर्णाः भर्तुः स्त्रीणां चासौ शश्वत् श्रेष्टाः ॥५०॥

वृश्चिककर्कौ मीनो विप्रो धन्वी मेषः सिंहः क्षत्रं कन्यानक्रो वृषगो वैश्यं ॥ मिथुनस्तूलो कुंभस्त्रीन् शूद्रः पाणिगृह्णान्नोवर्णोत्कृष्टो नीचः पाणिं पीड्यात् ॥९१॥ मूर्त्तौ वाक्याकोराऽज्ञान् हित्वा षष्टे शुक्रेन्दुलग्नाधीशं क्ष्मापुत्रं हित्वा तौ द्वौ खेटेंद्रौ त्याज्यौ ॥ रंध्रे चंद्रो राज्ञाचार्यात् शुक्रात् तान् सर्वान्स्ते हित्वा जीवाऽनौ तौ द्वौ द्यूने सामान्यौ लग्ने कुर्वित ॥९२॥ आये षट् क्रूरा खेटास्ते सर्वे तत्र श्रेष्टा मार्तंडच्छायापुत्रो रंध्रे राहुर्लग्नं द्युन्वं ॥ हित्वा यस्तंरेखायां शस्तं क्रूराक्रांतं त्यक्त्वा बंधो भंगस्तच्चंद्रो सौम्यर्क्षे साम्येक्षं ॥९३॥ सौम्या-खेटा भंगस्थाने चिंत्यं रेखायच्छंत्येते पापाः सर्वे खेटा लाभे श्रेष्टा प्रोच्यंते ॥ छायापुत्रो नेष्टो रिष्फे भृत्येभृत्ये शुक्रो व्योम्नि क्ष्मापुत्रो शिघ्रं बालघ्निं कन्यां कुर्यात् ॥ ९४ ॥ छायापुत्रे पुत्रघ्नि दैत्याचार्यो गौरी साध्वी पौष्णी स्वादाज्जीवस्याऽद्रष्ट्या नो कुर्यात् ॥ खेटानां रेखालग्ने तूर्याणां सौम्यानां सौम्याः पंचार्द्धोनां बाढं श्रेष्टाः श्रेष्ट-दैवज्ञैर्ग्राह्या॥९५॥ एवंज्ञो रेखानां सौम्या पंचोर्द्धा शुद्धं खेटानां कृत्वा पश्चाल्लग्ने तेषां द्रष्टिं पापाः पापानां संचिंत्यं लग्नांशे शोर्युक्ता ॥९६॥ मूर्तौ षष्टेरंध्रे चंद्रो कन्याघ्नं तद्वत् कांतघ्नं भौमं क्रांतिसाम्यं तद्वत् कालीकाक्षं सर्वेषां वर्णा वर्णानां लोकालोकानां देशे देशे ग्रामे ग्रामे प्रज्ञास्तल्लग्नं यच्छंति ॥९७॥ एवं लग्नं सांशं सांऽशाधीशा सौम्या सौम्यैर्मिश्रः संस्थानस्थैर्वीर्येणान्यं शुद्धं कृत्वा दंपत्योः ॥ पाणिग्राहार्थं बुध्वान्यैः सद्दैवज्ञैः पाटीं गुण्यां कार्यैः संभाव्यः कालः स्पष्टः कार्यः॥ ९८॥ गंगा सिंधूगौ काली गंगी रेवा कालिंदी क्षिप्रा वेत्रा चर्मन्वत्यां गंडक्यां वेध्यां रुयाता मह्यां नद्यां हस्तं पादं क्रीडंतोन्यैः पुण्यै-स्तोयैः स्नात्वा दंपत्योराधिव्याधिदुःखं पापं छेदंतु ॥ ९९ ॥ इति ॥

द्विवेदी परशुरात्मजगन्नाथ शर्मा ।